

**НАКАЗАНИЕ НА СВОБОДА:
ВЪЗМОЖНИ АЛТЕРНАТИВИ
НА ЗАТВОРА
В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ**

Целта на настоящото изследване е да се направи преглед на обхвата на прилагане на наказанията без лишаване от свобода, в сравнение с наказанията, включващи лишаване от свобода, както и да се идентифицират обещаващи алтернативни пенитенциарни практики в Белгия, България, Германия, Испания и Литва. Изследването е част от инициативата „Ресоциализация на извършителите на престъпления в Европейския съюз: укрепване на ролята на гражданското общество“ (RE-SOC), осъществена с подкрепата на Европейската комисия, Генерална дирекция „Правосъдие“.

Автори:

Кристин М. Гребш, Университет за приложни науки и изкуства, Дортмунд, Германия

Свен-У. Буркхарт, Университет за приложни науки и изкуства, Дортмунд, Германия

Послужилите като основа за настоящото изследване доклади за отделните държави са изготвени от:

Никола Джованини, Малена Дзингони, Асоциация „Право на право“, Белгия;

Димитър Марков, Мария Дойчинова, Център за изследване на демокрацията, България;

Мартин фон Борстел, Университет за приложни науки и изкуства, Дортмунд, Германия;

Рената Гидрите, Симонас Никартас, Гитис Андрулионис, Литовски правен институт, Литва;

Алеjandro Фореро Куейар, Мария Селесте Тортоса, Иняки Ривера Бейрас, Хосеп М. Гарсия Борес, Обсерватория за наказателната система и правата на човека към Университета на Барселона, Испания.

Тази публикация е осъществена с финансовата подкрепа на Програма „Наказателно правосъдие“ на Европейския съюз. Отговорност за съдържанието ѝ носят единствено авторите и тя не отразява непременно позицията на Европейската комисия.

ISBN 978-954-477-226-0

© 2014, Всички права запазени.

Център за изследване на демокрацията

София 1113, ул. „Александър Жендов“ № 5

тел.: (+359 2) 971 3000

факс: (+359 2) 971 2233

www.csd.bg, csd@online.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

РЕЗЮМЕ.....	5
ВЪВЕДЕНИЕ	7
1. НАКАЗАТЕЛНИ САНКЦИИ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА	11
1.1. ВРЪЗКА С ПОНЯТИЯТА „ПРЕСТЪПНО ПОВЕДЕНИЕ“ И „НАКАЗАТЕЛНО ПРОИЗВОДСТВО“.....	11
1.2. САНКЦИИТЕ НА СВОБОДА КАТО АЛТЕРНАТИВА НА ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА	15
1.2.1. АЛТЕРНАТИВНИ САНКЦИИ.....	15
1.2.2. РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА РАЗЛИЧНИТЕ САНКЦИИ, НЕСВЪРЗАНИ С ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА	17
1.2.3. ИНТЕНЗИВНОСТ НА НАМЕСАТА ПРИ САНКЦИИТЕ НА СВОБОДА.....	18
1.2.4. САНКЦИИТЕ НА СВОБОДА ОТ ГЛЕНА ТОЧКА НА ИЗВЪРШИТЕЛЯ.....	19
2. СТАНДАРТИТЕ ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА КАТО ПЕРСПЕКТИВА ЗА СРАВНЯВАНЕ НА САНКЦИИТЕ НА СВОБОДА В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ.....	25
2.1. СТАНДАРТИТЕ ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА НА СЪВЕТА НА ЕВРОПА.....	25
2.2. ВЗАИМНОТО ПРИЗНАВАНЕ НА САНКЦИИТЕ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ.....	26
2.3. МИНИМАЛНИ СТАНДАРТИ ЗА ЧОВЕШКИТЕ ПРАВА ПО ОТНОШЕНИЕ НА САНКЦИИТЕ НА СВОБОДА	31
3. ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕФЕКТА НА ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА ВЪРХУ РЕЦИДИВИЗМА В СРАВНЕНИЕ С ПРИСЪДИТЕ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА	35
3.1. СРАВНЯВАНЕ НА ЕФЕКТА ОТ РАЗЛИЧНИТЕ САНКЦИИ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА КАУЗАЛНОСТТА.....	35
3.2. ЕКСПЕРИМЕНТИ СЪС СЛУЧАЙНО ПОДБРАНИ КОНТРОЛНИ ГРУПИ ИЗВЪН ЕВРОПА	39
3.3. ЕСТЕСТВЕН ЕКСПЕРИМЕНТ ОТ НИДЕРЛАНДИЯ: ЗАТВОР СРЕЩУ УСЛОВНА ПРИСЪДА.....	39

3.4.	ЭКСПЕРИМЕНТ СЪС СЛУЧАЕН ПОДБОР НА КОНТРОЛНИТЕ ГРУПИ ОТ ШВЕЙЦАРИЯ: ТРУД В ПОЛЗА НА ОБЩЕСТВОТО СРЕЩУ (МНОГО) КРАТКОСРОЧНО ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА	40
3.5.	СРАВНЕНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО МЕТОДА НА СЛУЧАЙНИЯ ПОДБОР С ТАКИВА СЪС СЪПОСТАВИМИ ДВОЙКИ И СРАВНЕНИЕ НА САНКЦИИ СПРЯМО НЕНАМЕСА	43
3.6.	ХОТОРН И ПЛАЦЕБО: САМО В ОЧИТЕ НА НАБЛЮДАТЕЛЯ?.....	48
3.7.	ЕСТЕСТВЕН ЕКСПЕРИМЕНТ: СЛУЧАЕН ПОДБОР НА СЪДИИТЕ	53
4.	РАЗШИРЯВАНЕ НА МРЕЖАТА ЗА НАКАЗАТЕЛЕН КОНТРОЛ СЪС САНКЦИИ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА	55
4.1.	РАЗШИРЯВАНЕ НА МРЕЖАТА ЗА НАКАЗАТЕЛЕН КОНТРОЛ.....	55
4.2.	ЕВРОПЕЙСКИ ПОГЛЕД ВЪРХУ РАЗШИРЯВАНЕТО НА МРЕЖАТА ЗА НАКАЗАТЕЛЕН КОНТРОЛ ОТ НИДЕРЛАНДИЯ И ГЕРМАНИЯ	57
5.	РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ И САНКЦИИ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА	61
6.	ЗАСИЛВАНЕ НА РОЛЯТА НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО В САНКЦИИТЕ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА	65
6.1.	ВЪЗСТАНОВИТЕЛНО ПРАВОСЪДИЕ.....	65
6.2.	ГРАЖДАНСКИ МОНИТОРИНГ	66
7.	АЛТЕРНАТИВНИ МЕРКИ: ГЛЕДНИ ТОЧКИ ОТ БЕЛГИЯ, БЪЛГАРИЯ, ГЕРМАНИЯ, ЛИТВА И ИСПАНИЯ И НЯКОИ ОБЕЩАВАЩИ ПРАКТИКИ	69
7.1.	АЛТЕРНАТИВИ НА ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА В ПЕТТЕ СТРАНИ	69
7.2.	ОБЕЩАВАЩИ ПРАКТИКИ	99
7.2.1.	БЕЛГИЯ.....	99
7.2.2.	БЪЛГАРИЯ	101
7.2.3.	ГЕРМАНИЯ	102
7.2.4.	ЛИТВА.....	104
7.2.5.	ИСПАНИЯ.....	105
	ПРИЛОЖЕНИЕ: ДАНИИ ЗА ПРОБАЦИЯ/ОБЩЕСТВЕНОПОЛЕЗЕН ТРУД И ЛИШЕНИ ОТ СВОБОДА ЛИЦА.....	107

РЕЗЮМЕ

Идентифицирането на обещаващи или нуждаещи се от подобрения алтернативни пенитенциарни практики в участващите в настоящата инициатива страни се оказва доста трудно, особено когато намерението е не просто да се опишат отделни практики в някоя от страните. Възможно е да се идентифицират поне някои аспекти, които се нуждаят от по-внимателен анализ. Важна област за по-нататъшно изследване е да се анализира прилагането на общи стандарти за правата на човека към различните правни системи и правни култури. Съпоставимостта на човешките права е от приоритетно значение, особено когато присъда от една държава членка се изпълнява в друга, но остава не по-малко трудна за постигане.

Предварително условие за този подход е често липсващото все още приемане на факта, че постановяването на наказания, несвързани с лишаване от свобода, не е просто налагане на присъда без лишаване от свобода по привилегирани състави на престъплението, а предполага и намеса в човешките права на санкционираните лица. Неприемането на този факт често се дължи на преобладаващото все още възприемане на санкциите без лишаване от свобода¹, като алтернативи на наказанието лишаване от свобода. Замяната на наказанието затвор с алтернативни санкции на свобода, като правило е възможна. Необходимо е това да става и в контекста на резултатите от международните научни изследвания в наказателно-изпълнителната област. Тъй като по отношение на рецидивизма тези резултати са повече или по-малко съпоставими, трябва да се имат предвид принципът на пропорционалност и принципът *primum non nocere* („Преди всичко не вреди!“). Те изискват прилагане на интервенция, предполагаща най-малко вмешателство, при сравними последици според съществуващото ниво на познание при несигурни обстоятелства.

Понякога е трудно да се определи коя точно санкция трябва да се счита с по-малка степен на вмешателство (спрямо друга), а разбирането на професионалистите може да се различава от възприятието на потърпевшите. Второто схващане обаче заслужава много повече внимание от гледна точка на научното изследване, както и с оглед спазването на изискванията за съгласие на поднадзорното лице като предварително условие за прилагане на санкцията.

---

¹ В изследването се въвежда термина „санкции на свобода“, обяснен подробно в Глава 1.

Постоянното и преобладаващо незачитане на тези аспекти е свързано с непознаването на ефекта от санкциите за разширяване на мрежата за наказателен контрол. Това се дължи на факта, че наказанията на свобода все още се възприемат най-вече като „алтернативни санкции“, тоест като санкции, прилагани в случаи, когато решаващият орган е имал опцията да наложи наказание затвор. Всички съществуващи изследвания водят до заключението, че това не е така. Наказанията на свобода могат да се използват и като алтернатива на ефективното наказание затвор, но широкото им прилагане със сигурност допринася за климат на нарастваща „наказателност“ и разширяване на възприятията за (бившите) престъпници като риск за обществото. Освен това широкото използване на оценките „риск-нужди“ вместо ориентация към рехабилитационен идеал като „Модела за добър живот“ (Good Lives Model) трябва да се проучи внимателно от изследователите. Съсредоточаването върху личната реализация и реинтеграция в обществото като двустранна концепция, както във втория случай, би представлявало способ за засилване ролята на гражданското общество в областта на наказателното правосъдие. За да се постигне това, са необходими по-сериозни изследвания за създаване на подходящи модели като кръгове за подкрепа и отговорност, както и провеждане на възстановително конферирание. Още по-важно при такива обещаващи практики обаче е онова, което се отнася и за по-традиционните форми на наказания – внимателно да се наблюдава зачитането на стандартите за правата на човека. Макар съгласието на осъдените да е неотменно, трябва да се гарантира, че одобрението им не е просто израз на импулс или (често неоправдана) надежда да се избегне санкция с по-голяма степен на вмешателство. Като първа стъпка трябва да се създадат процедурни гаранции, а възможността за отмяна да се премахне. Тази възможност прибавя ефективно наказание затвор към частично изтърпяната санкция без лишаване от свобода, което на свой ред води в крайна сметка до още по-силен санкциониращ ефект. Макар надеждата на извършителите, а и на професионалистите, лишаването от свобода да бъде заменено от санкции на свобода да не може да се използва, за да се постигне разширяване на мрежата за наказателен контрол, перспективата за замяна все пак трябва да се следва като резултат от стандартите за правата на човека, както и от съответни научни изследвания. И двете перспективи за създаване на нови алтернативи на лишаването от свобода предполагат алтернативи на наказателното правораздаване като такова и експериментирание с ненамеса, когато е възможно.

ВЪВЕДЕНИЕ

Въпросът „лишаване от свобода или алтернативни наказания“ се обсъжда през последните десетилетия в различни европейски страни, а санкциите без лишаване от свобода значително се увеличават. Присъди без лишаване от свобода, изтърпявани в обществото, и други алтернативи на затвора се приемат като съвременни способности за рехабилитация на извършителите. Счита се, че с тях се решава проблемът с пренаселеността, пред който постоянно са изправени много от местата за лишаване от свобода, а целите на пенитенциарната дейност се постигат по по-хуманен и често пъти по-икономичен начин. В този контекст изглежда очевидна необходимостта да се търсят обещаващи алтернативни наказания, несвързани с лишаване от свобода, в дадена страна и да се препоръча прилагането им и в други.

Освен методологическите проблеми на сравнението, когато се дискутират санкциите без лишаване от свобода като негова алтернатива, става ясно, че през последните десетилетия броят на извършителите под пробационен надзор е надвишил многократно броя на затворниците в Европа и в други страни. В тази връзка Фъргюс Макнийл визира примера с Германия, където през 2008 г. броят на извършителите, поставени под някаква форма на пенитенциарен надзор, е бил около три пъти по-голям от броя на затворниците (225 000 срещу 73 000). Подобно е било и съотношението в Англия и Уелс през 2010 г. (241 500 срещу 83 500)² и през 2012/2013 г. (224 823 срещу 83 769)³.

Посочените цифри, както и използваните в настоящото изследване данни, са донякъде проблематични, тъй като отразяват само известна част от пробационната система и системата за пенитенциарен надзор. В резултат ще е почти невъзможно да се докаже връзка между броя на поставените под пробационен надзор лица и броя на затворниците. В Германия статистиката обхваща само осъдените, поставени под надзора на професионален пробационен служител. През 2004 г. обаче мярката задължителни периодични срещи с пробационен служител е била наложена в не повече от 30 процента от всички случаи на присъди с отложено изпълнение и това се отнася само за около 70 процента

---

² Fergus McNeill (2013): Community Sanctions and European Penology, in: Daems/Snacken/van Zyl Smit (Eds.), pp. 170-192 (171).

³ McNeill, F., K. Beyens (2013): Introduction. Studying Mass Supervision, in: Offender Supervision in Europe, Eds.: Fergus McNeill/Kristel Beyens, Palgrave Macmillan, pp. 1-18 (1).

от всички условно осъдени лица⁴. Освен това броят на съдебните заповеди за надзор над поведението, който е нараснал значително през последните години (24 818 през 2008 г. и 33 381 през 2012 г. – ръст от около 35 %) ⁵, не се включва в статистиката⁶. В същото време намаляващият брой затворници не включва растящия брой лица в затворнически психиатрии или рехабилитационни клиники от затворен тип (1999 г. – 5 495; 2008 г. – 8 943; 2012 г. – 10 276)⁷. Въпреки тези забележки все пак може да се установи, че в Германия броят на наказаните без лишаване от свобода надвишава значително броя на затворниците.

Относно обхванатите в нашия проект страни това развитие е добре илюстрирано и от примера с Белгия, където броят на затворниците бележи лек ръст в периода 2010 – 2012 г., но през тези години броят на извършителите, осъдени на пробация или общественополезен труд, е три до четири пъти по-висок от броя на затворниците⁸.

В България връзката между развитието на пробацията и броя на затворниците не е толкова ясна. Предоставените от Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ (ГДИН) данни (към 1.12.2011 г. – 15 433 лица с наложено наказание пробация) се различават от данните в Годишната наказателноправна статистика на Съвета на Европа SPACE II (2011 г. – 12 055 осъдени на пробация). Трябва да се отбележи най-напред, че в България пробацията е въведена през 2005 г. и затова растящият брой лица с наложено наказание пробация се влияе от продължителността на пробационните мерки. Броят на лицата с наложено наказание пробация изглежда е в застой (според данни от SPACE II) или продължава да нараства (според данните на ГДИН). Съпоставяйки броя на затворниците през 2004 г. (преди въвеждането на пробацията) с по-скорошни данни (2011 г. – 11 137), може да се види, че този брой не намалява, а изглежда устойчив. Следователно броят на затворническите килии може да оказва повече влияние върху броя на затворниците, отколкото броя на лицата в пробация. Примерът от Литва, където затворниците са повече от осъдените на пробация

⁴ Christine Morgenstern/Anja Hecht (2011): Rechtstatsachen zur Führungsaufsicht im kriminalpolitischen Kontext, in: *Bewährungshilfe* Vol. 58, No. 2, pp. 177 –195 (188).

⁵ Peter Reckling (DBH – Fachverband), www.dbh-online.de/fa/Zahlen-Laender_2012_DBH.pdf В Германия няма официално публикувани данни за тези заповеди.

⁶ Специална законова разпоредба в Германия урежда т.нар. надзор над поведението. Съгласно член 68 f от *Наказателния кодекс* той се прилага в случаите на извършители, изтърпели изцяло присъда от най-малко две години лишаване от свобода (или една година в случай на извършено сексуално престъпление) без условно предсрочно освобождаване. Друго приложно поле са поправителните и превантивни мерки, когато надзор над поведението се прилага например със съдебно разпореждане за прекратяване изпълнението на присъдата и условно предсрочно освобождаване или след освобождаване от ареста на лица с наложена превантивна мярка за неотклонение задържане под стража. Около 60 % от разпорежданията за надзор са с основание чл. 60 f от НК (изцяло изтърпяна присъда за лишаване от свобода), а останалите са свързани с поправителни и превантивни мерки. (Groß 2012, preface to §§ 68 ff. StGB, marg. no. 6).

⁷ Statistisches Bundesamt (2012), *Fachserie 10 Reihe 4.1: Strafvollzug*, Wiesbaden.

⁸ Вж. Приложение, Таблица 2.

(броят и на едните, и на другите расте паралелно), е в противоречие с посочената от проф. Макнийл тенденция. Следователно не навсякъде в Европа се наблюдава промяна на съотношението между осъдени на пробация и затворници в полза на извършителите с наложена мярка пробационен надзор.

Макар нещата очевидно да са по-сложни, отколкото изглеждат на пръв поглед, констатацията, че в много европейски страни надзорът на свобода надвишава съществено наказанието лишаване от свобода, все пак е вярна. Що се отнася до проучените тук страни, това се потвърждава по-конкретно за Белгия и Германия, докато в Литва все още има повече хора в затворите, отколкото под надзор без лишаване от свобода. Но това очевидно не се дължи на сравнително по-нисък относителен брой лишени от свобода в тези страни. Вярно е обратното, както е видно от примера с Литва.

В Литва лишаването от свобода като най-често налаганата наказателна санкция съставлява приблизително 30 % от всички наказания. В резултат, в местата за лишаване от свобода след 2003 г. ежедневно пребивават по повече от 8 000 затворника. След 2010 г. този брой надвишава 9 000. Това представлява 326 затворници на 100 000 жители. Броят на затворниците в Литва е 2 или 3 пъти по-висок от съответния брой в западноевропейските страни. Понастоящем по този показател Литва се нарежда сред трите европейски държави с най-голям брой затворници на 100 000 жители след Руската федерация – 470 (към началото на февруари 2014 г.) и Беларус – 335 (към началото на октомври 2012 г.).

Горното показва, че все още съществуват известни различия в тенденциите относно прилагането на наказанието лишаване от свобода и алтернативните санкции. В Европа като цяло обаче лишените от свобода през 2007 г. например са били около два милиона, докато в същото време 3,5 милиона души са били под някаква форма на надзор без лишаване от свобода в обществото⁹. Дори този повърхностен преглед на данните може да предизвика съмнения за перспективата санкциите без лишаване от свобода да бъдат използвани просто като заместител на наказанието затвор.

---

⁹ McNeill/Beyens 2013, p. 2 following the survey by Anton M. van Kalmthout and Ioan Durnescu (2008): Probation in Europe, Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

1. НАКАЗАТЕЛНИ САНКЦИИ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

Важно е най-напред да се даде определение какво се има предвид под „санкции без лишаване от свобода“¹⁰.

Терминът се използва основно от теоретичите в Германия, където съответният „ambulant sanctions“ (амбулантни, подвижни санкции) отграничава наказанията, свързани с изолация – лишаване от свобода, изолиране в лечебно заведение и др., от „мобилните“, при които извършителят остава в обществото, но все пак изтърпява наказание под някаква форма – общественополезен труд, обучение по социални умения, надзор и други.

Определението трябва да се съобрази с още два аспекта: първо, да се изясни какво се разбира под „санкция“ в контекста на настоящото изследване, и второ, да се направи разграничение между санкции, несвързани с лишаване от свобода, и санкции, включващи лишаване от свобода.

1.1. Връзка с понятията „престъпно поведение“ и „наказателно производство“

На пръв поглед наказателните санкции се характеризират основно с факта, че представляват разпоредени от държавата реакции на нарушения на наказателноправните норми. Тази дефиниция¹¹ може да включва и мерки, които не са взети в хода на наказателно производство, но са свързани с извършване на престъпления или с присъда за извършване на престъпления. Практически значим пример за това в Германия е експулсирането¹² на граждани на трети страни¹³ заради правонарушение. Съществуват становища, че експулсирането само по себе си е наказателна санкция, засягаща гражданите на трети страни, в допълнение на наказателноправните разпоредби, приложими и спрямо

¹⁰ Оттук нататък ще бъде използвано понятието „наказания на свобода“.

¹¹ Вж. напр. Моргенщерн (Morgenstern), 2002 г., стр. 18.

¹² Член 53 и следв. от Закона за пребиваването.

¹³ За граждани на ЕС разпоредбите за експулсиране са приложими само след като се установи, че правото им на свободно придвижване в Европейската общност повече не съществува .

гражданите на Германия и ЕС¹⁴. Според преобладаващото в юриспруденцията мнение, което съответства на решенията на съдилищата в Германия и съдебната практика на Европейския съд по правата на човека (ЕСПЧ), обаче експулсирането все още се счита за чисто превантивна мярка за защита срещу заплахите за общественения ред и безопасност, ясно различима от наказателната санкция. За да се избегнат такива проблеми, изглежда полезно приемането на условие, че санкциите включват само мерки, наложени в хода на наказателно производство. Когато обаче определението за санкции се ограничи по този начин, трябва да се има предвид, че то не включва мерките, използвани като средство за прилагане на наказателното право, въпреки факта, че подобни мерки може да се считат за санкция в друга държава членка и да попадат в обхвата на определението.

Ако разглежданото определение трябва да надхвърля чисто формалното разграничаване, предлагано например от рамковите решения в правото на ЕС относно санкциите, то трябва да съдържа понятия от криминологията, които по един или друг начин се отнасят до съпоставими правни инструменти. Последното обаче поражда множество други проблеми, които естествено възникват, когато се сравняват различни правни системи и правни култури.

Най-напред няма единна европейска представа кога дадено поведение преминава прага на наказателната отговорност и води до наказателни санкции като последно средство (*ultima ratio*) за намеса на държавата. Освен това всички европейски страни подхождат доста различно към изключването на маловажните нарушения (напр. случаи на дребна кражба) от наказателна отговорност и (фактическо) наказателно преследване.

В Литва например последното е възможно посредством въвеждането на простъпки, които представляват само административни нарушения. Според литовското право маловажните простъпки поначало не са обхванати от наказателното право и следователно не водят до каквито и да било наказателни санкции¹⁵.

Обратно, в немското право кражбата се счита за престъпление във всички случаи независимо от стойността на откраднатите вещи или останалите обстоятелства. Въпреки това *Наказателният кодекс* на Германия предвижда особени обстоятелства („кражба от роднини или лица, живеещи в същото

¹⁴ Graebisch, C. (1998): Ausweisung als Strafe oder: Das geteilte Dealerbild des Rechts, in: Drogendealer: Ansichten eines verrufenen Gewerbes, Eds.: Bettina Paul/Henning Schmidt-Semisch, Freiburg im Breisgau: Lambertus 1998, S. 109-123; Beichel, Stephan (2001): Ausweisungsschutz und Verfassung, Berlin; Graebisch, Christine (2011): Ausweisung – Doppelbestrafung für Ausländer, in: Müller-Heidelberg u.a. (Eds.) Grundrechte – Report 2011, Berlin 2011, 201-205.

¹⁵ Трябва да се отбележи, че административните провинения обхващат голям брой нарушения. Много от тях са инкриминирани в други страни – например маловажни случаи на измама без утежняващи обстоятелства, дребно хулиганство, маловажни провинения против околната среда, дребни нарушения на правилата за движение и др. Административните провинения водят до административни санкции, а някои от тях могат да са доста сурови (близки до наказателните), например административен арест.

домакинство“), при които деянието се преследва само по искане на жертвата или ако прокуратурата счита, че се налага наказателно преследване заради наличие на особен обществен интерес (в случаи на кражба и противозаконно отнемане на предмети с малка стойност). Тук решаващият въпрос е дали въобще да се предприеме наказателно преследване. Ако това стане, системата от санкции е изцяло приложима. Освен това в немското наказателно право е уредена и възможността за отказ от наказателно преследване в по-маловажни случаи на кражба, т.е. прекратяване на наказателното производство с или без определени условия от прокуратурата или от съда¹⁶. Отказът от наказателно преследване често се прилага, когато извършителят не е бил осъждан преди, но приложението му не се ограничава с тези случаи.

Ако определението за санкции се стесни от наказателноправните последици на човешките действия, въз основа на които държавата прилага мерките си, то някои мерки би трябвало да бъдат включени или изключени от категорията на наказателните санкции в съответната европейска страна. Съществуващите обаче различия относно криминализацията или декриминализацията на дадено поведение не могат да бъдат пренебрегвани, тъй като са особено важни за алтернативите на санкциите, включващи лишаване от свобода. Ако не се обърне внимание на тези аспекти, различни санкции или мерки биха били изключени от анализа за различните страни. Това е особено вярно за откриването на случаи, в които санкциите на свобода са предвидени в една държава членка, но дори не са обхванати от наказателното законодателство в друга.

Освен това декриминализирането на наказуемо преди поведение представлява подход за внедряване на алтернативи на лишаването от свобода (а и на наказателното правораздаване изобщо), чийто ефект не бива да се подценява. Затова комисии от две германски федерални провинции правят преди повече от две десетилетия конкретни предложения за декриминализация, но те все още не са реализирани. От 80-те години на XX век насам значителен брой деяния са обявени за престъпления в германското наказателно право, обратно на съществената декриминализация, която е тенденция до края на 70-те години. Понастоящем декриминализация се осъществява по-скоро на процесуално равнище, особено под формата на прекратяване на наказателното производство и доста често се основава на споразумение между участващите страни (*plea bargaining*). Съществува известна тенденция такива спорни от правна гледна точка подходи да се предпочитат пред реалната декриминализация. Федералният конституционен съд приема тези процесуални методи за допустими, например за притежание на малки количества канабис¹⁷.

Като прилага друг проблематичен подход, германският Наказателно-процесуален кодекс предвижда така наречените „процедури за наказателни

¹⁶ Член 153 и следв. от *Наказателно-процесуалния кодекс*.

¹⁷ Федерален конституционен съд, Решение от 9 март 1994 г. – 2 BvL 43/92 (наред с други примери).

заповеди“. Те пренебрегват принципа за устно провеждане и публичност на съдебните заседания, които трябва да се съблюдава в редовните наказателни производства. Вместо това съдебното решение се изпраща по пощата. В случай на наказателна заповед подсъдимият трябва да обжалва в двуседмичен срок, за да инициира редовно наказателно производство. Онези прослойки от населението, които без друго са жертви на маргинализация, често не обжалват и така получават окончателни, правно обвързващи присъди. В тази връзка само същинска декриминализация, например на случаите на получаване на услуги чрез измама (неплащане на дължими такси или сметки), би създавала реална алтернатива на лишаването от свобода. Последното е особено очевидно в Германия, където маловажни простъпки като неплащане на такса все още водят в много случаи до лишаване от свобода (основно лишаване от свобода поради неплащане на глоба)¹⁸.

Когато след процеса на декриминализация настъпват само административни последици, често е трудно да се направи ясно разграничение между този вид последици и наказателните санкции, а и тези различия се оказват несъпоставими в различните правни системи и култури. Така например, за разлика от съзнателното ползване на градския транспорт без билет, нарушенията на правилата за паркиране в Германия не съставляват престъпление, а само административно нарушение. Тези нарушения се наказват с парична глоба, която на пръв поглед изглежда доста сходна с глобата, предвидена в *Наказателния кодекс*. Макар че неплащането на административна глоба не може да се замени със затвор, както в случая с наказателната глоба, германският *Административно-наказателен кодекс* предвижда принудително задържане под стража, ако законоопределената глоба или определената вноска за нея не бъде платена. В резултат единствената разлика между тези две форми на лишаване от свобода е правната им цел: наказанието затвор за неплащане на глоба е предназначено да замени плащането, докато принудителното задържане под стража има за цел да се изпълни паричното задължение.

Въпреки тези общи черти съществуват значителни различия между наказателното право и административнонаказателното право, особено що се отнася до вписванията във Федералния централен регистър¹⁹, които не се правят в случаите на административни нарушения. Такава регистрация е неблагоприятна

¹⁸ Пример: Броят на новопостъпилите затворници в града-провинция Хамбург през 2009 г. е 4 721. От тях осъдените на лишаване от свобода за неплащане на такси или сметки са 623. Преобладаващата част са осъдени на затвор, защото не са могли да заплатят глобата, на която са били осъдени първоначално. Източник: Statistisches Bundesamt, Bestand der Gefangenen und Verwahrten, Wiesbaden 2014, p. 54 и Hamburg Parliament, Document 19/5418 (26-02-2010, p.2).

¹⁹ Федералният централен регистър е публичен регистър, поддържан от Федералната служба „Правосъдие“ в Бон. В него се отразяват осъдителните присъди по наказателни дела и произтичащите от тях правни последици, някои решения на обществените органи и съдилищата, становища за правна недееспособност, съдебни решения относно наркомании и забрана за упражняване на професия, както и последващи решения за изменение на допълнителните санкции.

за осъдените лица, тъй като съдът или прокуратурата биха могли да са предубедени срещу подсъдимия при извършване на ново престъпление. Освен това регистрираните осъдителни присъди по наказателни дела (с изключение на еднократно извършени маловажни нарушения) се отразяват в полицейските удостоверения за съдимост, които може да се изискват при кандидатстване за работа. Както е видно от този пример, има значителна разлика дали определени правонарушения попадат в категориите на наказателното право или са административни нарушения, макар последващите санкции да са доста подобни.

1.2. Санкциите на свобода като алтернатива на лишаването от свобода

1.2.1. Алтернативни санкции

Представянето на алтернативите на лишаването от свобода в различни страни означава най-напред да се изясни какво се разбира под такива алтернативи и как следва да се структурира тяхното представяне. Това се отнася не само за определението на „санкции на свобода“, а и за общо разбиране на какво тези санкции трябва да са алтернатива. Ако се говори за алтернативи на наказанието лишаване от свобода, се подразбират само санкциите, налагани заради обвинение в извършване на престъпление. Така изключваме например задържането под стража до приключване на производството по депортиране или екстрадиция и алтернативите на този вид задържане, тъй като то няма връзка с наказателното право. Тази дефиниция включва алтернативите на задържането в специални психиатрии за правонарушители. Това обаче също може да е предмет на спор, тъй като в Германия например такава мярка²⁰ може да бъде наложена и след оправдателна присъда, ако подсъдимият не е наказателноотговорен поради недееспособност или невменяемост. Въпреки че алтернативите на задържането под стража в досъдебното производство са много важен способ за намаляване броя на лишените от свобода, а предварителното задържане често се използва като квазисанкция въпреки правната му цел, предварителният арест не е обект на нашия проект, а са разгледани единствено санкциите в по-тесен смисъл.

Когато се говори за санкции, установяването на вина и налагането на наказание като възмездие за извършеното не бива да са решаващи фактори. Поправителните и превантивни мерки в Германия например представляват наказателни санкции, макар че, когато се прилагат спрямо лица, които не са наказателно отговорни поради недееспособност или невменяемост, изпълняват единствено превантивни цели и нямат наказателен елемент. За да се обхванат и тези правни инструменти

²⁰ Съгласно член 63 от *Наказателния кодекс*.

в *Европейските правила за обществени санкции и мерки*²¹, те се съдържат в тях като част от определението за санкции.

Съществува широко припокриване между термина „обществени санкции и мерки“, използван в съответните правила на Съвета на Европа и термина „санкции на свобода“. Обществените санкции и мерки имат за цел извършителят да остане в общността и включват някои ограничения на свободата посредством налагане на условия и/или задължения, но не и лишаване от свобода. Това определение включва мерките, взимани преди или вместо решение за налагане на наказателна санкция, както и способите за изпълнение на наказанието лишаване от свобода извън затвор. Определението не включва паричните санкции, но включва всяка надзорна или контролна дейност, предприета за осигуряване на тяхното изпълнение²². За разлика от това определение ние разглеждаме и глобите, тъй като те очевидно са възможна алтернатива на лишаването от свобода. От друга страна лишаването от свобода се прилага като алтернатива на подходящата глоба²³, ако сумата е несъбираема – например в Германия.

В *Рамковото решение за прилагане на принципа на взаимното признаване на съдебни решения и решения за пробация*²⁴ „алтернативните санкции“ са изрично посочени и се тълкуват като „санкция, различна от наказание лишаване от свобода, мярка, която включва лишаване от свобода, или имуществена санкция, с която се налагат задължение или предписание“²⁵. Алтернативни санкции в този смисъл са въведени във всички държави – членки на ЕС. Опитът обаче от гледна точка на необходимите условия за налагането им, отговорностите на осъдените, приложното поле и т. н. е различен в различните страни.

Да се наричат такива санкции „алтернативни“, само защото са наказателни санкции, които не включват лишаване от свобода, би означавало да се затвърди преобладаващата роля на санкциите с лишаване от свобода. Тяхното налагане все още би се считало за правило, докато на алтернативните санкции би се гледало като на изключение. Затова е за предпочитане да се говори за „санкции на свобода“. Това е важно и поради съществуването на санкции, които се налагат в допълнение или след постановена присъда за лишаване от свобода, които също попадат в определението на посоченото по-горе *Рамково решение*.

²¹ Appendix to Recommendation No. R (92) 16 of the Committee of Ministers to Member States on the European Rules on Community Sanctions and Measures [Препоръка No. R (92) 16 на Комитета на Министрите към държавите членки относно Европейските правила за обществени санкции и мерки, приета на 19 октомври 1992 г.]

²² Пак там.

²³ На англ. – day fine. Глоба, базирана на дневния доход на санкционираното лице. Терминът няма българско съответствие.

²⁴ Рамково решение 2008/947/ПВР на Съвета от 27 ноември 2008 г. относно прилагането на принципа на взаимното признаване към съдебни решения и решения за пробация с оглед на надзора върху пробационните мерки и алтернативните санкции

²⁵ Рамково решение 2008/947/ПВР на Съвета от 27 ноември 2008 г., член 2, ал. 4

В алтернативните санкции в този смисъл няма каквато и да било алтернативност. Доста показателен пример за това е надзорът над поведението след изцяло изтърпяна ефективна присъда лишаване от свобода съгласно член 68 f от германския *Наказателен кодекс*. Вместо да е алтернативна, този вид санкция може дори да утежни наложеното наказание затвор, тъй като нарушаването на предписаните условия само по себе си се счита за престъпление и съгласно германското наказателно право е наказуемо с лишаване от свобода²⁶.

От това следва, че санкциите могат се считат за наистина „алтернативни“, само ако действително заместват лишаването от свобода. Макар на пръв поглед да изглежда, че това е така при всички санкции на свобода, при по-внимателен анализ това предположение се оказва невярно. В конкретен случай е много възможно една санкция на свобода, да бъде постановена вместо друга или дори вместо освобождаване от санкция, а не непременно вместо наказание лишаване от свобода. Ако такъв ефект се получи в голям брой случаи, това може да се определи като „разширяване на мрежата за наказателен контрол“. Последното може да се случи и ако законодателят е предвидил въвеждането на санкцията да послужи за намаляване на наказанията, включващи лишаване от свобода. В такива случаи правната практика е тази, която активно предизвиква законодателната воля.

1.2.2. Разграничаване на различните санкции, несвързани с лишаване от свобода

Най-често алтернативи на наказанието затвор са санкциите на свобода, т.е. налагане на санкция, различна от наказание лишаване от свобода или изменение на наказание лишаване от свобода в нещо различно. Съществуват обаче и начини да се намери алтернатива на лишаването от свобода, като се избегне не само затвора, но и наказателното производство като цяло (както при отказа от наказателно преследване).

Важна особеност при представяне на алтернативите на лишаването от свобода е въпросът на кой етап от наказателното производство са наложени. „Входните“ алтернативи се различават от „изходните“ мерки. Първите се прилагат преди осъденият да попадне в затвора за изтърпяване на наказанието си, а вторите – след освобождаването му. Типични примери за входни мерки са пробацията или (подходните) глоби. От друга страна условното предсрочно освобождаване представлява пример за изходна мярка, т.е. освобождаване от затвора, преди да е изтекъл първоначално определеният от съда срок на наказанието лишаване от свобода.

Съществуват обаче и алтернативи, влизащи в сила по време на изпълнение на наказанието лишаване от свобода. Те могат да включват преместване на друго място извън затвора, като настаняване в психиатрична болница или някакъв вид

²⁶ Член 145 от *Наказателния кодекс*.

терапевтичен център, или изтърпяване на наказанието при специален режим в местата за лишаване от свобода като затворническо заведение от открит тип, терапевтично отделение и др. В този случай алтернативата на наказанието затвор не е санкция на свобода, а преместване в друг тип затворническо заведение. За да се включи преместването в различно от затвор заведение от затворен тип в анализа на „алтернативните“ санкции, трябва да се направи много внимателна преценка дали то действително представлява алтернатива на лишаването от свобода, поне в смисъл на по-малко сурова намеса в личния живот и правата на съответното лице. Само възможността за подлагане на някакъв вид терапия, която не се извършва в рамките на затвора, със сигурност не обосновава такова заключение.

В някои страни законът предвижда периодично задържане под стража (напр. влизане в затвора само през уикенда) като вид санкция, различна от присъда за лишаване от свобода и поради това като алтернативна в по-тесен смисъл, докато в други страни такава мярка се определя по-скоро като присъда за лишаване от свобода при специални условия (например в затворническо заведение от открит тип) както възможността през деня да се работи извън затвора с връщане само вечер. Както е видно от този пример, някои санкции на свобода, като например интензивен пробационен надзор, не са непременно по-малко тежки от облекчен режим в място за лишаване от свобода. Какво се възприема като по-тежко или по-леко наказание е въпрос за проучване на възприятието на поднадзорните лица.

1.2.3. Интензивност на намесата при санкциите на свобода

Първото впечатление на незапознат наблюдател на наказателното право би било, че ако има ръст на санкциите на свобода, това трябва да е признак за по-щадяща пенитенциарна политика с по-ниска степен на вмешателство – доказателство за процес на цивилизация (според Норберт Елиас) и за еволюция от по-сурови към по-леки наказания. Преминавайки от смъртното наказание към затвор, а оттам към надзор без лишаване от свобода, ходът на историята би могъл да се счита за постепенна либерализация на пенитенциарната система²⁷. Тази гледна точка обаче би игнорирала възможността за ефект на разширяване на мрежата за наказателен контрол, което води до растящ брой поднадзорни лица. Следователно трябва да се има предвид възможността санкциите на свобода да се прилагат не като алтернатива, а като средство за лишаване от свобода – за надзор над лица, различни от онези, които обикновено свършват в затвора. Макар отговорът на този (емпиричен) въпрос да е труден, дори когато съществуват изследвания по въпроса, много е важно той да се има предвид, когато се говори за „алтернативи на наказанието лишаване от свобода“. Така например при съществуващ ефект на разширяване на мрежата за

²⁷ van Dijk, J. J. (1989): Strafsanktionen und Zivilisationsprozeß, in: Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform 72: 437 – 450.

наказателен контрол дадени санкции без лишаване от свобода може първоначално да създават впечатление, че са алтернатива, но в крайна сметка може да се окажат обратното. С оглед на растящия брой поднадзорни лица в Европа е важно да се разгледат и мерките за надзор, които са „изходни“ в най-тесен смисъл и поради това не могат да се определят като алтернативи на наказанието лишаване от свобода. Както бе посочено по-горе, в Германия например такъв е случаят с надзора над поведението, прилаган като мярка, след като извършителят е изтърпял изцяло наложеното му наказание в затворническо заведение и като последица от това, докато при предсрочно освобождаване същият извършител със същата присъда по правило не би бил поставен под надзор. Стигайки до заключението за ръст на този вид „изходни“ мерки, това може да се разглежда като индикация за растящ брой съдебни разпоредения за надзор въпреки прокламираното им приложение като алтернатива на наказанието лишаване от свобода.

1.2.4. Санкциите на свобода от гледна точка на извършителя

Друг важен, но често пренебрегван аспект в изследванията на санкциите е въпросът как санкциите, несвързани с лишаване от свобода, се възприемат от поднадзорните лица. Както бе посочено по-горе, алтернативите на наказанието лишаване от свобода често се считат за по-леки от ефективна присъда лишаване от свобода. Дори ако се изключи посоченият вече пример със смъртното наказание, това не е толкова ясно, колкото изглежда. Що се отнася до трудово-поправителните лагери например, може поне да се дебатира дали тази алтернатива (в различните ѝ форми) е по-лека или не. Това наказание навярно е по-краткосрочно от лишаването от свобода, но може и да е много по-интензивно. За някого то може да изглежда по-поносимо, но за друго може да е обратното. Макар сравнителната тежест на юридическите санкции да е в основата на наказателната теория и теорията на рационалния избор, тя не получава особено внимание в емпиричните изследвания²⁸. Сравнителната тежест следва да се възприема като важна и когато се насърчава прилагането на алтернативи на лишаването от свобода от гледна точка на човешките права.

Освен това тежестта на санкцията често зависи от личното положение на осъдения. Затворник, който е особено уязвим и често става жертва на насилие в затвора, би го възприел като по-сурово наказание отколкото някой, който има личната власт да контролира живота на останалите затворници в своя полза, докато в същото време с престоя си в затвора печели влияние и уличен авторитет сред престъпните среди. Макар включването на гледната точка на осъдения в оценката на въздействието или тежестта на санкцията да изглежда убедително и почти естествено, именно тази гледна точка редовно се игнорира в изследванията. В Европа са правени съвсем ограничен брой изследвания за

²⁸ May, D. C. and P. B. Wood (2010): Ranking Correctional Punishments: Views from Offenders, Practitioners, and the Public, Durham/North Carolina, p. 6 ff.

нагласите на извършителите, пострадалите, органите за налагане или изпълнение на наказанията, медиите и обществеността по отношение на надзор²⁹.

На първо място може да се зададе въпросът кои са обектите на пробационен надзор и подобните мерки от гледна точка на дадени групи от населението. Социодемографският профил на поднадзорните извършители в Европа обхваща „предимно млади хора, най-вече мъже и в огромната си част в неравностойно социално положение“³⁰. Друго, което се знае от малкото съществуващи изследвания, е, че поставените под пробационен надзор в Англия и Уелс, Белгия и Германия оценяват опита си от пробацията като доста полезен и като добра възможност да преустроят живота си и да избягнат затвора. Това позитивно възприятие изглежда се дължи на подхода за подкрепа на лицата под пробационен надзор при решаване на проблеми, свързани с финанси, осигуряване на трудова заетост и жилищно настаняване. Друга предпоставка за оценяване на пробацията като полезен опит е възприемането на пробационния служител като справедлив, пряк, заслужаващ доверие, отзивчив и т.н. В същото време винаги има и малка група поднадзорни лица, които заявяват, че са неудовлетворени от пробационния надзор³¹.

Обобщение на опита от мерките за процесуална принуда³² е осъществено в една от инициативите по програма COST (Европейско сътрудничество в областта на научните и технически изследвания) – „Надзор на извършители на престъпления в Европа“ (Action “Offender Supervision in Europe”)³³. Една от страните с малък брой изследвания на възприятията на поставени под надзор лица е Германия. Повечето изследвания обхващат малък брой хора с изключение на проучването на Бикер³⁴ от 80-те години на XX век върху 228 поставени под пробационен надзор лица и на Корнел, който през 2000 г. следва подхода на Бикер за изследване на „гледната точка на адресата“ в проучване, обхванало 1740 млади хора под пробационен контрол. Макар резултатите от тези изследвания да представят доста положителна картина на опита от пробацията, те може да са компрометирани заради тясната обвързаност на изследователите с пробационната служба. Тези изследвания могат да се използват като отправна точка за по-стандартизирано общоевропейско проучване относно отношението на поднадзорните лица към надзора³⁵. Трябва обаче да се реши въпросът как да се подхожда към поставените под пробационен надзор, без да се създава

²⁹ Durnescu, I., C. Enengl and C. Graf (2013): Experiencing Supervision, in: Offender Supervision in Europe, Eds.: Fergus McNeill/Kristel Beyens, Palgrave Macmillan, pp. 19-50.

³⁰ Пак там., стр. 24. Има данни от различни европейски страни.

³¹ Пак там., стр. 26

³² Пак там.

³³ Акция IS1106 (Action IS1106), <http://www.offendersupervision.eu/>.

³⁴ Bieker, R. (1984): *Bewährungshilfe im Spiegelbild ihrer Adressaten. Ergebnisse einer empirischen Untersuchung, Bewährungshilfe: Soziales, Strafrecht, Kriminalpolitik*, No. 4, pp. 299-313; Bieker, R. (1989) ‘*Bewährungshilfe aus der Adressatenperspektive*’, Bonn: Forum Verlag Godesberg.

³⁵ Каквото предлагат Durnescu/Enengl/Graf, 2013 г., стр. 27.

впечатление за каквато и да било връзка между изследването и пробационния служител или още по-лошо – докладите му за поднадзорните лица. Изследването на Юмпертц³⁶ разглежда само един случай, като използва качествен подход. Изследваното поднадзорно лице е част от малка, но интересна група, поставена под денонощен надзор от полицията като част от програма за извършители на сексуални престъпления след освобождаването им от затвора с мярка надзор над поведението. Усилията за рехабилитация се оказват погълнати от опитите за възстановяване от вредното въздействие на самия надзор. Заключениеята се базират на интервюта с поднадзорното лице и с ангажираните със случая професионалисти. Изследвания за това как се възприема надзорът от трети лица като членове на семействата, съседи, работодатели, жертви, медии и други също биха били релевантни, но почти не съществуват в Европа³⁷.

Очевидно не е целесъобразно да се разчита на резултати от изследвания в Съединените щати вместо такива в Европа. В този смисъл едно изследване от САЩ показва интересни резултати, които могат най-малкото да провокират внимание, когато се сравняват санкциите в Европа. Изследването на Мей и Ууд³⁸ опровергава популярното мнение, че лишаването от свобода винаги се възприема от осъдените като по-тежко наказание в сравнение с която и да е санкция на свобода. По принцип лишаването от свобода в САЩ и лишаването от свобода в Европа не са сравними, както не са сравними и съществуващите санкции на свобода. Все пак обаче запознаване с резултатите от изследването може да породя въпроса дали и в Европа биха могли да се получат подобни резултати.

В изследването в САЩ повече от 20% от затворниците отказват да приемат каквато и да било алтернативна мярка в замяна на 4 месеца ефективен затвор³⁹. Единствената санкция, категорично оценена като представляваща по-малко вмешателство, отколкото лишаване от свобода за срок от 12 месеца, е „обикновена“ пробация. Подобни резултати могат да се очакват например в Германия, където при „обикновена“ пробация не се изисква нищо от гледна точка на пробационен надзор освен задължение да се уведомява съда при смяна на адреса. Няма дори задължение за срещи с пробационен служител. За разлика от това пробацията в България се счита официално за най-тежкия вид санкция след наказанието лишаване от свобода⁴⁰. Тези различия се дължат по-конкретно на напълно различните (но наричани сходни) уредби на

³⁶ Jumpertz, S. (2012): KURS in die Freiheit. Zum Umgang mit entlassenen Sexualstraftätern anhand eines Fallbeispiels., Masterthesis Master of Criminology, University of Hamburg, unpublished manuscript.

³⁷ Durnescu/Engl/Grafl, 2013 г., стр. 31 и следв.

³⁸ May, David C. and Peter B. Wood (2010): Ranking Correctional Punishments. View from Offenders, Practitioners and the Public, Durham/North Carolina, 2010.

³⁹ Пак там., стр. 26 и следв.

⁴⁰ Flore, D., S. Bosly, A. Hohnhon & J. Maggio (eds)(2012), Probation Measures and Alternative Sanctions in the European Union, Cambridge; <http://www.euprobationproject.eu>, стр. 31.

юридическите санкции като пробация в различните правни системи и култури. В България със сигурност е въведен вариант на пробация, който – от гледната точка на страна като Германия – може да се възприема единствено като силно ограничителен и с голяма степен на вмешателство. От друга страна, когато се сравнява тежестта на санкциите на свобода с наказанието лишаване от свобода, различията в условията в затворите също са от значение. По тази причина не е лесно да се прилагат резултатите от изследванията в една държава към наказателно-изпълнителната система на друга.

В изследването си Мей и Ууд проучват как извършителите на престъпления, професионалисти от областта на наказателното правосъдие и представители на обществеността в САЩ класират наказанията според тяхната тежест. Намерението на авторите е да тестват концепцията за континуум на наказанията на Морис и Тонри⁴¹, които определят пробацията като санкция с най-малко вмешателство, а затвора – като мярка с най-голяма степен на вмешателство сред спектъра от наказания. Мей и Ууд провеждат поредица от изследвания между 1995 и 2002 г., за да тестват тази представа за континуум на наказанията, която е в основата на голяма част от мерките на държавна принуда в наказателната политика в Европа. Като използват различни извадки (в т.ч. интервюта с повече от 700 затворници, 1271 представители на обществеността, 72 съдии), те поставят въпроса за „обменния курс“ на 12 месеца лишаване от свобода в затвор със средно ниво на сигурност. За целта питат интервюираните с каква продължителност трябва да е съответната алтернативна санкция, за да се възприеме като равностойна замяна. Сред възможните алтернативи са пробация, пробация с интензивен надзор, електронно наблюдение, трудово-поправителни лагери и др. Най-напред изследователите обсъждат с всеки участник разбирането му за съответната санкция, за да установят различните съществуващи асоциации. След това питат интервюираните колко месеца от всяка алтернативна санкция биха приели, за да избегнат 12 месеца ефективна присъда лишаване от свобода.

Резултатите сочат, че извършителите на престъпления, работещите в системата на наказателното правосъдие (съдии, пробационни служители и надзорници) и обществеността не считат затвора за най-суровото наказание. Очакването, че затворниците като правило ще изберат по-дълъг от 12 месеца срок заради по-лекия характер на санкцията на свобода, не се оправдава. Като най-тежки са посочени местата за задържане на окръжно равнище (county jails) и трудово-поправителните лагери (boot camps), следвани от затворите, и едва тогава различни други алтернативни санкции. Резултатите сочат, че интервюираните не се боят непременно от самата санкция на свобода, а по-скоро от нейната отмяна и – което трябва да предизвиква тревога – често нямат доверие в справедливостта на процеса и очакват санкцията да бъде произволно отменена.

⁴¹ Norval Morris/Michael Tonry (1990): *Between Prison and Probation*, New York: Oxford University Press.

Това в по-голяма степен е вярно за етническите малцинства. Изследователите обобщават, че рационалната класация на наказанията с обичайното възприятие за ескалация от санкции на свобода към наказания, включващи лишаване от свобода, не се възприема по същия начин от извършителите на престъпления.

Друг интересен резултат от изследването е разликата във възприятието за наказателните санкции на различните групи затворници, включени в анализа. В сравнение със затворниците от бялата раса повече чернокожи затворници оценяват алтернативните санкции като по-сурови. Същото важи и за затворниците от мъжки пол. Чернокожите дори възприемат електронното наблюдение като по-сурова и дискриминираща наказателна мярка за разлика от затворниците от бялата раса⁴². Около $\frac{1}{3}$ от чернокожите и около 20% от белите се боят от жестоко или унизително отношение от страна на надзорниците и пробационните служители през срока на санкциите на свобода. Най-важната причина за неприемане на алтернативните санкции е страхът, че в крайна сметка все пак ще свършат в затвора. Санкциите на свобода може би се възприемат като рисковани⁴³.

Мей и Ууд установяват също, че в сравнение със съдиите, пробационните служители и широката общественост, извършителите обикновено оценяват алтернативните санкции като по-сурови с изключение на полагането на общественополезен труд. Диапазонът на предлаганите от извършителите „обменни курсове“ за срока на алтернативните санкции е много по-малък от предложенията на професионалистите и представителите на обществеността, като вижданията на обществото са по-сходни с тези на практикуващите пенитенциаристи отколкото с възгледите на извършителите⁴⁴. Заключение, което може да се направи от това изследване и което е приложимо за ситуацията в Европа, е, че оценката дали дадена санкция е повече или по-малко снизходителна отколкото друга, трябва да се прави много внимателно, тъй като възприятието на поднадзорното лице може да се различава съществено от онова, което може да изглежда логично на професионалния наблюдател. Решението на проблема има два аспекта. Първо, необходими са повече изследвания как се възприемат наказателните санкции от онези, които са пряко потърпевши от тях. На второ място, във все повече ситуации трябва да се търси съгласието на осъдените. Да се подхожда към проблема само от една от тези две страни не е достатъчно. Когато се изследва гледната точка на извършители с наложена мярка за процесуална принуда, това води само до общи сравнения и не дава информация за възприятията на отделен индивид с наложена санкция. От друга страна, формалното съгласие в контекста на пеналистиката винаги ще остане само индикатор за съществуването на по-малко снизходителна санкция по отношение на дадено лице в определен момент.

⁴² May/Wood, 2010, стр. 48 и следв.

⁴³ May/Wood, 2010, стр. 59.

⁴⁴ May/Wood, 2010, стр. 94 и следв.

Системата на наказателното правосъдие изправя поднадзорните лица пред много заплахи и несигурност, което може да доведе до тяхното съгласие за нещо, което изглежда за предпочитане в дадена ситуация по причини, които не съвпадат или само частично се покриват с възприятието за по-леко наказание. За разлика от подхода „отгоре надолу“ състрадателният подход, съобразен с правата на човека, трябва да отчита тези аспекти.

2. СТАНДАРТИТЕ ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА КАТО ПЕРСПЕКТИВА ЗА СРАВНЯВАНЕ НА САНКЦИИТЕ НА СВОБОДА В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

2.1. Стандартите за правата на човека на Съвета на Европа

Доста трудно е в изследване от малък мащаб да се правят сравнения между различни правни системи и особено между различни правни култури. Би било невъзможно да се сравняват и санкциите на свобода в Европейския съюз. В най-добрия случай би имало смисъл да се сравнява един единствен – но все пак не деконтекстуализиран – аспект на наказателното правораздаване. Приетият в настоящото изследване подход е вместо това да се изяснят аспектите, които са важни при сравняване на санкциите. Трябва да се зададе въпросът кои критерии следва да се вземат предвид за сравняване на санкции, ако се правят сравнения и доколкото са възможни. Един от основните въпроси при такива сравнения е отправната точка: кои съображения трябва да се включат, когато се сравняват различни санкции? Тази отправна точка прави по-лесен отговора на въпроса кои наказателни практики заслужават да бъдат представени в настоящия изследователски доклад независимо дали в негативен, или позитивен план, или защото изглеждат необичайни. Така разработените критерии обаче трябва да намират консенсус в държавите – членки на Европейския съюз. В случая такъв консенсус е постигнат със стандартите за правата на човека, които намират израз в Европейската конвенция за правата на човека (ЕКПЧ).

Макар ЕКПЧ да не е правен инструмент, изготвен от Европейския съюз, а конвенция на Съвета на Европа, тя е правно обвързваща за всички държави – членки на ЕС. Всички държави – членки на ЕС са част и от Съвета на Европа, а самият ЕС се присъединява към ЕКПЧ съгласно член 6, ал. 2 от *Договора от Лисабон*. В тази връзка представители на 47-те държави – членки на Съвета на Европа и на Европейския съюз, започнаха съвместни разговори и финализираха

проект на споразумение за присъединяване⁴⁵. Посредством насоки на Комитета на министрите, съдебен контрол от Европейския съд по правата на човека (ЕСПЧ) и мониторинговата дейност на Европейския комитет за предотвратяване на изтезанията и нечовешкото или унижително отнасяне или наказание (КПИ) Съветът на Европа следи неотменно за основните права на лишените от свобода и поднадзорните лица. Съветът на Европа задължава ЕС и своите държави членки да прилагат общи изисквания за признаване и защита на човешките права.

Макар тази перспектива към правата на човека да е особено важна по отношение на санкциите с лишаване от свобода, особено с оглед на силно ограничителното им естество и затворения свят на (тоталните⁴⁶) институции, тя трябва да се прилага и спрямо санкциите на свобода, които са предназначени да бъдат негов заместител. Показателен за това е простичкият факт, че смъртното наказание също представлява алтернатива на лишаването от свобода (макар че често се предшества от дълъг престой в затвора, напр. в САЩ). Както става ясно от този пример, санкциите на свобода не са сами по себе си с по-ниска степен на вмешателство и затова внимателното им наблюдение за нарушения на човешките права не е ненужно.

Най-напред прилагането на стандартите за правата на човека към санкциите на свобода означава да се приеме, че те представляват правна намеса и тя не може да се оправдае единствено с факта, че потърпевшото лице има късмет да не е в затвора. Санкциите на свобода могат да се считат за успешни, ако са с по-малка степен на намеса в личния живот от мерките, включващи лишаване от свобода. И все пак, ако това е така, което е по-малко естествено, отколкото изглежда на пръв поглед, то не води до предположението, че приложената санкция на свобода, не налага значителна юридическа намеса. В тази връзка сравнителната перспектива трябва непременно да е ориентирана към минималните международни стандарти за правата на човека и трябва да се търси най-добрият начин за тяхното гарантиране.

2.2. Взаимното признаване на санкциите в Европейския съюз

Конвенцията на Съвета на Европа от 30 ноември 1964 г. за наблюдение на лицата, осъдени или освободени условно, изисква от подписалите я страни да си съдействат за социалната рехабилитация на осъдени лица, след като им бъде разрешено да напуснат страната, в която е произнесена присъдата им или където изпълнението на присъдата е отложено условно, и да се установят като обичайно

⁴⁵ Council of Europe. Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights, <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/Accession/default_en.asp>

⁴⁶ Според концепцията на Ървинг Гофман: Goffman, Erving (1961): *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and other Inmates*. Garden City, NY: Anchor Books.

пребиваващи в друга страна по *Конвенцията* под пробационен надзор. От обхванатите в изследването държави членки обаче само една – Белгия, е ратифицирала този документ на Съвета на Европа.

Съществуващото понастоящем взаимно признаване от държавите – членки на ЕС, на актове за налагане на санкции, установено с *Рамково решение 2008/947/ПВР на Съвета от 27 ноември 2008 година за прилагане на принципа на взаимното признаване към съдебни решения и решения за пробация с оглед на надзора върху пробационните мерки и алтернативните санкции*, подчертава важността на перспективата на защита на човешките права. *Рамковото решение* предвижда все пак, че санкции без лишаване от свобода, наложени от една държава членка, могат да се изпълняват във всяка друга държава – членка на Европейския съюз. Тази ситуация, освен методологическите въпроси относно сравнимостта, определя всъщност стандарт за приложимост на присъда от една държава членка в друга. Последното изисква не само основно разбиране на съответната система от наказания, но и гаранция за поне минимални общи стандарти за правата на човека в наказателно-изпълнителната практика и система на всички държави членки.

Съгласно друго рамково решение същото важи и за предварителното задържане и неговите алтернативи без лишаване от свобода⁴⁷. От гледна точка на Европейската комисия (ЕК) споменатото рамково решение ведно с това за взаимно признаване на съдебни решения, налагащи наказания лишаване от свобода или мерки, включващи лишаване от свобода, което позволява трансфер на осъдени лица⁴⁸, представляват съгласуван набор от правила. Трите рамкови решения имат за цел да се намали прилагането на мерки с лишаване от свобода, които ограничават личните свободи. Както Комисията е отбелязвала в миналото, пренаселеността на затворите и влошаващите се условия в местата за задържане могат да подкопаят взаимното доверие между държавите членки и по този начин да накърнят така необходимото съдебно сътрудничество в пространството на свобода, сигурност и правосъдие⁴⁹. Според Комисията тези рамкови решения са реакция на факта, че всяка година десетки хиляди граждани на ЕС биват обвинени в извършване на престъпление или осъдени в друга държава членка, а много често наказателните съдилища разпореждат

⁴⁷ Рамково решение 2009/829/ПВР на Съвета от 23 октомври 2009 година (Официален вестник на Европейския съюз L 294/20, 11.11.2009, стр. 20–40) за прилагане между държавите – членки на Европейския съюз на принципа за взаимно признаване към актове за налагане на мерки за процесуална принуда като алтернатива на предварителното задържане (Решение за европейската заповед за надзор).

⁴⁸ Рамково решение 2008/909/ПВР на Съвета от 27 ноември 2008 година (ОВ, L 327/27, 5.12.2008, стр. 27) за прилагане на принципа за взаимно признаване към съдебни решения по наказателни дела, с които се налагат наказания лишаване от свобода или мерки, включващи лишаване от свобода, за целите на тяхното изпълнение в Европейския съюз (Решение за трансфера на затворници).

⁴⁹ Зелена книга относно прилагането на законодателството на ЕС по наказателноправни въпроси в областта на задържането, 14 юни 2011 г.

задържането на лица, които не пребивават в тяхната държава, тъй като се опасяват, че тези лица няма да се явят на процеса пред тях. Същевременно на заподозряно лице в сходно положение, което пребивава в държавата, често се налага по-лека мярка за процесуална принуда, като подписка в полицията или забрана за пътуване. Затова според Комисията рамковите решения трябва да се разглеждат като „пакет от съгласувани и допълващи се законодателни актове, които уреждат въпроса за задържането на гражданите на ЕС в други държави членки и потенциално могат да доведат до намаляване на случаите на предварително задържане и да улеснят социалната реабилитация на затворниците при трансгранични случаи“⁵⁰. Доколкото европейската заповед за надзор също има за цел да се замени задържането под стража с мерки на свобода, тя е важна за перспективата на нашето изследване, макар да не разглеждаме непосредствено предварителното задържане. Интересно е обаче, че Комисията вижда връзка и между *Рамковото решение за европейската заповед за надзор* и *Рамковото решение за пробацията и алтернативните санкции*. Ако алтернативи на лишаването от свобода могат да се изпълняват в досъдебната фаза на наказателното производство, изпълнението им става по-вероятно и в случай на (и във фазата след) осъдителна присъда. След като обвиняемият вече е върнат по силата на европейската заповед за надзор преди провеждане на делото и е показал, че спазва наложените му на този етап условия, съдът естествено ще бъде по-склонен да наложи алтернативна санкция (вместо лишаване от свобода), която може да бъде изпълнена в чужбина след провеждане на делото⁵¹. Липсват емпирични доказателства относно тежестта на решенията от фазата на досъдебното производство, особено по въпроса дали заповедта за предварително задържане е фактор, оказващ по-късно влияние върху постановяването на присъда⁵². Значението на решенията от фазата на досъдебното производство за постановяване на присъдата обаче произтича не само от практическия опит, но и от основни принципи на правото, а именно от принципа за пропорционалност. Следователно на извършител, който е доказал, че спазва условията и предписанията, наложени му във фазата на досъдебното производство, може да не бъде наложена санкция с лишаване от свобода заради очакването, че няма да спазва санкциите на свобода, изпълнявани в друга държава членка. Като се има предвид този пример, отново става ясна необходимостта от перспектива, насочена към минимални правни стандарти.

⁵⁰ Доклад на Комисията до Европейския парламент и Съвета за прилагането от държавите членки на Рамкови решения 2008/909/ПВР, 2008/947/ПВР и 2009/829/ПВР относно взаимното признаване на съдебни решения за наказания лишаване от свобода или мерки, включващи лишаване от свобода, на решения за пробация и алтернативни санкции и на мерки за процесуална принуда като алтернатива на предварителното задържане (COM/2014/057 final) от 5 февруари 2014 г.

⁵¹ Доклад за прилагането на рамковите решения (COM/2014/057 final), стр. 5.

⁵² Boone, M. and Herzog-Evans, M., (2013) Decision-Making and Offender Supervision in F. McNeill and K. Beyens (eds) (2013) *Offender Supervision in Europe*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, p. 77.

Рамковите решения не са пряко обвързващи, но трябва да бъдат транспонирани в националните законодателства на държавите членки. Въпреки това те могат да имат известно влияние, дори преди да са транспонирани, поради задължението на държавите членки да вземат необходимите мерки, осигуряващи прилагането на правото на ЕС⁵³. Това става, като се тълкува съществуващото законодателство на държавата в съответствие с правото на ЕС. Въпреки крайните срокове за транспониране на трите рамкови решения съответно до 5 декември 2011 г. (за трансфера на затворници), до 6 декември 2011 г. (за пробацията и алтернативните санкции) и до 1 декември 2012 г. (за европейската заповед за надзор), досега само 18 държави членки са транспонирали *Решението за трансфера на затворници*, 14 държави членки са транспонирали *Решението за пробацията и алтернативните санкции*, а 12 държави членки са транспонирали *Решението за европейската заповед за надзор*. Що се отнася до разглежданите тук страни, Комисията за транспониране в националното право е получила уведомления само от Белгия, и то само за *Решението за трансфера на затворници* и *Решението за пробацията и алтернативните санкции*, но не и за *Решението за европейската заповед за надзор*. Това е особено впечатляващо по отношение на Германия⁵⁴, защото тя заедно с Франция инициира приемането на *Рамковото решение за прилагане на принципа на взаимното признаване на решения за пробация и алтернативни санкции*⁵⁵. Като част от достиженията на правото на ЕС (*acquis communautaire*), рамковите решения трябва да бъдат транспонирани от държавите членки и са задължителни що се отнася до резултатите, които трябва да се постигнат, но държавите членки имат свободата да избират форма и метод за прилагане. На 5 февруари 2014 г. бе оповестен доклад на Комисията относно актуалното състояние на транспонирането на рамковите решения в контекста на правомощията на ЕК да започне производство за установяване на нарушение, считано от 1 декември 2014 г. Съгласно член 258 от *Договора за функционирането на Европейския съюз* по този въпрос може да бъде сезиран Съдът на Европейския съюз, след като се даде възможност на държавите членки да изложат мотивираните си съображения. Що се отнася обаче до въпросните рамкови решения, държавите членки могат да се позоват на факта, че те са влезли в сила преди *Договора от Лисабон* и могат да упражнят правото си на доброволно неучастие (opting out) в една или друга договорена по-рано обща политика⁵⁶.

⁵³ Решение на Европейския съд, Мария Пупино, Дело 105/03 (16 юни 2005 г.), ОВ С 193, 6.8.2005 г., стр. 3.

⁵⁴ Министерството на правосъдието вече е изготвило проектозакон от 15 юли 2014 г. (Referentenentwurf des Bundesministeriums der Justiz und für Verbraucherschutz: Entwurf eines Gesetzes zur Verbesserung der internationalen Rechtshilfe bei der Vollstreckung von freiheitsentziehenden Sanktionen und bei der Überwachung von Bewährungsmaßnahmen).

⁵⁵ Н. Н. Herrmfeld, Federal Mi, 2010 г.: Presentation of the Framework decision on the supervision of probation measures and alternative sanctions, Durbuy, 7-9 юли, < <http://www.euprobationproject.eu/images/annexe4.pdf> >

⁵⁶ Morgenstern, Ch. and E. Larrauri (2013) European Norms, Policy and Practice. In: McNeill, F. and Beyens, K (eds.) Offender Supervision in Europe, Palgrave Macmillan c. 131, бел. 8.

Освен транспонирането в националното законодателство, въпросът за фактическото прилагане е също толкова важен. Предварителна оценка на Комисията, съдържаща ограничени налични данни от само три държави членки, сочи, че *Решението за трансфера на затворници* вече се прилага практически, но досега няма осъществени трансфери по силата на *Решението за пробацията и алтернативните санкции* и *Решението за европейската заповед за надзор*. ЕК счита, че неприлагането на рамковите решения от някои държави членки представлява голям проблем по две причини. От една страна държавите членки, които правилно и навреме са транспонирали рамковите решения в националните си законодателства, не могат да се възползват от разпоредбите им за сътрудничество в конкретни случаи в отношенията си с държавите членки, които не са ги транспонирали навреме⁵⁷. От друга страна липсата на хармонизация води до неуспех на намерението за намаляване на използването на предварителното задържане при трансгранични случаи. Докато е възможно връщането в друга страна на извършител с наложено наказание лишаване от свобода, но не и за изпълнение на санкции на свобода, очевидно не може да бъде постигната целта да се замени лишаването от свобода с алтернативни санкции без лишаване от свобода.

Предварителната оценка за няколкото държави членки, които навреме са транспонирали рамковите решения за санкциите в националните си законодателства, разкрива и недостатъци по отношение на ролята на засегнатите лица. От гледна точка на човешките права е неприемливо да се допуска трансфер на осъдено лице в друга държава членка без неговото съгласие. Това е особено важно за решения, свързани с депортация. Затова е още по-учудващо, че според Комисията в първите закони за транспониране липсва яснота относно трите ограничени случая, посочени в член 6 от *Решението за трансфера на затворници*, в които единствено може да се осъществи трансфер на осъдено лице без негово съгласие. Един от тях е (планираното) депортиране. Ако обаче тези изключения не са ясно описани в законите за транспониране, вероятно е общото изискване за съгласие на осъденото лице да бъде игнорирано в правната практика на съответните държави членки.

Комисията изисква и като минимум да има разпоредби за задължението на държавата да взема предвид становището на осъденото лице (когато то все още се намира в издаващата държава). Лицето следва да бъде уведомено и да му се даде възможност да изрази своето становище, което следва да бъде взето предвид при решението за трансфер. ЕК подчертава, че съгласно *Решението за пробацията и алтернативните санкции* винаги е необходимо съгласието на осъденото лице. Макар да не се изисква изрично съгласие, ако лицето се е върнало в изпълняващата държава, съгласието му се подразбира от желанието да се завърне в собствената си страна. Съблюдаването на волята на засегнатото лице трябва да се предвиди в законодателството за прилагане. Тези съображения

⁵⁷ Доклад за прилагането на рамковите решения (COM/2014/057 final), стр. 6 и следв.

обаче не са изрично предвидени в приетите досега закони за транспониране. С оглед на този пример става още по-ясно колко важни са изясняването, прилагането и сравнителната оценка на стандартите за правата на човека.

Съгласно *Решението за пробацията и алтернативните санкции* държавите членки трябва да предвидят поне наличието на пробационните мерки и алтернативните санкции, изброени в член 4, параграф 1 от това рамково решение. В тази връзка Комисията се надява, че положителният страничен ефект от тази разпоредба ще бъде популяризиране и сближаване на алтернативите на задържането в различните държави членки. Предварителната оценка на законодателствата обаче показва, че някои от държавите членки, в това число България, все още не прилагат всички задължителни мерки⁵⁸. Това също възпрепятства постигането на целта да се насърчи използването на санкции на свобода, вместо лишаване от свобода. Този пример отново подчертава необходимостта да се обръща по-голямо внимание на стандартите за правата на човека при сравняване на националните законодателства за санкции на свобода, тъй като дори при съществуващото общо разбиране в държавите – членки на ЕС, изразено в рамковото решение, няма гаранция, че изцяло се зачитат човешките права на засегнатите лица.

2.3. Минимални стандарти за човешките права по отношение на санкциите на свобода

Както бе посочено по-горе, санкциите на свобода трябва да се преценяват според международните стандарти за правата на човека. Докато международните стандарти относно местата за лишаване от свобода са вече утвърдени и все повече се правят опити за прилагането им посредством различни механизми за контрол, съществуващите стандарти за изпълнение на санкции на свобода са слабо познати извън специализираните експертни кръгове⁵⁹. Освен това те са създадени много по-късно от съответните стандарти относно местата за лишаване от свобода. Докато Организацията на обединените нации (ООН) разработва и приема *Минимални стандартни правила за отношението към лишените от свобода* още през далечната 1955 г., *Правилата на ООН относно минималните стандарти за мерките без лишаване от свобода* („Правила от Токио“), са приети едва през 1990 г. Същото важи и в европейски контекст: Съветът на Европа приема *Европейските правила за затворите* (ЕПЗ) през 1973 г., като следва съответните стандарти, разработени от ООН, а *Европейските правила за обществените санкции и мерки* са създадени едва през 1992 г. Съизмерено обаче със степента на познаване на минималните стандарти за мерките без лишаване

⁵⁸ Доклад за прилагането на рамковите решения (COM/2014/057 final), стр. 7 и следв.

⁵⁹ За Германия вж. пространната презентация на международните стандарти за санкциите и мерките без лишаване от свобода, вкл. различни примери за прилагането им в световен мащаб, в Morgenstern 2002.

от свобода, времето, изминало след приемането им, изглежда твърде дълго. През 2010 г. те са допълнени от *Правилата за пробацията на Съвета на Европа*⁶⁰.

Прочитът на тези правила показва, че освен разширяването на санкциите на свобода, за да се намали прилагането на санкции с лишаване от свобода, е необходимо да се разработят и минимални стандарти за правата на лицата с наложени санкции на свобода. Макар тези правила да имат само препоръчителен характер, от (нарастващото като цяло) значение на такива стандарти е ясно, че правителствата могат да бъдат задължени да отчитат тяхното прилагане и че те могат да намерят мястото си както в националното законодателство, така и в съдебната практика. В Германия например Федералният конституционен съд се позовава непосредствено на *Европейските правила за затворите* в съдебната си практика относно условията в германските затвори. Вследствие на решение на Съда от 2006 г. провинциалните парламенти се съобразяват с *ЕПЗ* при изготвяне на закони за затворите в отделните провинции⁶¹. При това обаче те се позовават на *ЕПЗ* по-скоро съвсем общо, без влиянието на тези правила да е особено забележимо⁶². Все пак растящото възприемане на *ЕПЗ* в Германия се разглежда от някои експерти като израз на нарастваща информираност в пенитенциарната система относно човешките права⁶³.

В Белгия федералното правителство приема на 12 януари 2005 г. закон за правното положение на задържаните под стража – *Закона за принципите на затворническата администрация и правния статут на лишените от свобода* (популярен като „Закона Дюпон“). Законът се счита за крайъгълен камък от гледна точка на начина, по който се изпълняват присъдите в белгийските затвори. До приемането на този закон повечето аспекти от живота на задържаните в арест или в затворите са поверени на преценката на затворническите власти. С основните принципи и подробните разпоредби на този закон се определят правата и задълженията на лишените от свобода и се установяват правилата, уреждащи администрацията на местата за лишаване от свобода. Законът отразява препоръките на Европейския комитет за предотвратяване на изтезанията и нечовешкото или унижително отнасяне или наказание и е написан в духа на *Европейските правила за затворите*.

Що се отнася до *Европейските правила за обществените санкции и мерки или Правилата за пробацията*, подобни примери не могат да се открият. Тези правила обаче обвързват правно държавите – членки на ЕС по същия начин, по който и *Европейските правила за затворите*. За да бъде повишена осведомеността за

⁶⁰ Препоръка CM/Rec(2010)1 на Комитета на министрите към страните членки относно правилата за пробацията на Съвета на Европа.

⁶¹ Feest, J. & W. Lesting (eds) (2012) StVollzG, Kommentar zum Strafvollzugsgesetz (AK-StVollzG), 6th edition, Cologne, Vor § 1, marg. no. 10.

⁶² Nestler 2012.

⁶³ Frieder Dünkel (2010): Die Europäischen Strafvollzugsgrundsätze von 2006, in: Preusker, H., Maelicke, B. & C. Flügge (Eds.): Das Gefängnis als Risiko-Unternehmen. Baden-Baden: Nomos, pp. 202-215 (202).

тези правила във всички държави членки, те могат да се използват като основополагаща концепция за сравнения между законите и правната практика на държавите във връзка с рамковите решения и съответните закони за транспониране, но и независимо от тях.

Минималните стандарти за санкции на свобода произтичат от перспектива за правата на човека, която на свой ред трябва да почива на подчертаните общи основни ценности и убеждения на Европейския съюз и на основните принципи, формуирани в международните правила и разпоредби. Във връзка с темата за санкциите решаваща роля има уважението към човешкото достойнство. То изисква хуманно и справедливо отношение към лицата, на които е наложено наказание за извършено престъпление, и защита на техните (социални) човешки права, включително правото на социална интеграция и рехабилитация⁶⁴. Тук е възможна намеса спрямо различни човешки права, гарантирани от Европейската конвенция за правата на човека⁶⁵. На първо място гарантираното от член 8 на *ЕКПЧ* право на зачитане на личния и семейния живот може да се окаже нарушено от електронното наблюдение или от задължението за вписване в регистър на извършителите на сексуални престъпления. Гарантираното от член 6 право на справедлив съдебен процес може да бъде нарушено от отмяната на отложеното изпълнение на присъда за лишаване от свобода или други мерки на основание установено нарушение на условията и предписанията. Предвиденото в член 5 право на свобода също може да е нарушено от такава отмяна заради отказа на държавата да осигури алтернативни мерки на свобода. Член 4 на *ЕКПЧ* предвижда забрана на принудителния труд, която недопустимо се пренебрегва в случаите на наказание, съчетано със задължение за полагане на поправителен или безвъзмезден труд. Дори забраната на изтезания и на нечовешко или унизително отношение или наказание, формулирана в член 3 на *ЕКПЧ*, може да е от значение при някои санкции на свобода. Макар че броят на постановените решения от Европейския съд по правата на човека по дела за санкции на свобода все още е ограничен⁶⁶, същото се отнася и до неотдавнашни решения на Съда по дела относно условия на лишаване от свобода⁶⁷. Забелязва се обаче тенденция ЕСПЧ все повече да се занимава с такива въпроси⁶⁸.

⁶⁴ Morgenstern, Ch. and E. Larrauri (2013) *European Norms, Policy and Practice*. In: McNeill, F. and Beyens, K (eds.) *Offender Supervision in Europe*, Palgrave Macmillan, стр. 126.

⁶⁵ Примерно изброяване с позоваване на Morgenstern/Larrauri 2013, стр. 128.

⁶⁶ За примери вж. Morgenstern/Larrauri 2013, стр. 128, Fn. 1.

⁶⁷ Вж. Решение на ЕСПЧ по делото Хелиг срещу Германия (Hellig v. Germany), № 20999/05, 7 юли 2011 г., (Изолирането на затворник в наказателна килия без дрехи в рамките на седем дни представлява нечовешко и унизително отнасяне); Решение на ЕСПЧ по делото Рангелов срещу Германия, № 5123/07, 22 март 2012 г. (Ресоциализация на лишени от свобода чужди граждани).

⁶⁸ Стига се до същия извод: Morgenstern/Larrauri 2013, стр. 128.

Освен това *Европейските правила за обществените санкции и мерки (ЕПОСМ)* са особено важни с оглед на съществуващите международни стандарти за човешки права за санкции на свобода⁶⁹. Изготвени и приети от Съвета на Европа, ЕПОСМ имат за цел да служат като централна отправна точка за създаване на правни гаранции и защитни мерки за лицата, на които са наложени санкции на свобода, и за популяризиране на насоки за най-добри практики (в този смисъл), с което са сходни с настоящата инициатива. Макар правилата на Съвета на Европа за пробацията да имат донякъде същия предмет, те не са предназначени да заместят *ЕПОСМ*, а да ги допълнят. *ЕПОСМ* играят важна роля в контекста на изпълнението на ангажмента на гражданското общество в областта на алтернативните санкции, каквато е и целта на настоящото изследване. Те не само са съгласувани и приети от държавите – членки на Съвета на Европа, но и са активно популяризирани и насърчавани от заинтересованите представители на гражданското общество. Именно неправителствените организации, развиващи активна дейност в областта на санкциите без лишаване от свобода, измежду които и Европейската организация за пробация (СЕР), вдъхновиха и подкрепиха разработването на тези стандарти. Въз основа на този пример се обсъжда дали участието на такива многонационални консултативни органи води до по-голяма легитимност на приетите по този начин правила⁷⁰.

⁶⁹ Препоръка R (92) 16 на Комитета на министрите към държавите членки относно *Европейските правила за обществени санкции и мерки* (19 октомври 1992 г.)

⁷⁰ За други препратки виж Morgenstern/Larrauri 2013, стр. 129.

3. ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕФЕКТА НА ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА ВЪРХУ РЕЦИДИВИЗМА В СРАВНЕНИЕ С ПРИСЪДИТЕ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

3.1. Сравняване на ефекта от различните санкции и проблемът за каузалността

Освен проблема със съпоставянето на санкциите в различни културни и правни контексти, сравненията на наказания са много трудни и с оглед на тяхната ефективност по отношение например на рецидивизма. Намаляването му далеч не е единственият възможен критерий за успех на наказателните санкции. Той обаче е променливата, върху която най-често се фокусират изследванията. Това не се дължи просто на ограниченото мислене на изследователите, а изглежда напълно разумно предвид логиката на наказателните закони. Ако за една държава е оправдано да посегне на личните свободи или на други основни права, за това трябва да има убедително основание. Това би било вярно, единствено ако има достатъчно причини да се предполага, че санкцията ще послужи за легитимна цел, която е вероятно да бъде постигната. Да се налагат санкции на хора въпреки разбирането, че са неефективни по отношение на официално заявените им цели, би било нарушение на принципа на пропорционалност. Затова е важно да се анализира ефектът от санкциите с оглед на тяхната цел да се намалява рецидивизмът посредством възпиране, възпрепятстване, рехабилитация и т. н.

Правила 89 и 90 от *Европейските правила за обществените санкции и мерки* изискват да се полагат усилия за оценка на приноса на санкциите на свобода за намаляване броя на затворниците, дали са задоволени нуждите на извършителите, свързани с деянието, и какви са разходната ефективност и приносът на тези санкции за намаляване на престъпността. През 2000 г. Комитетът на министрите на Съвета на Европа изготви препоръки към държавите членки за подобряване на изпълнението на *Европейските правила за обществените санкции и мерки*. Принцип 24 от ръководните принципи за постигане на по-широко и по-ефективно прилагане на обществените санкции и мерки

препоръчва, наред с други мерки, оценка на резултатите. Принцип 27 препоръчва сравняване на различни програми по отношение на тяхната ефективност, а Принцип 26 посочва необходимостта от проучване на мнението на извършителите относно прилагането на обществените санкции и мерки. Важният въпрос как санкциите или мерките се възприемат от лицата под пробационен надзор вече бе дискутиран по-горе, а оценяването на резултатите по отношение ефективността на различните санкции е предмет на този раздел. В това отношение Комитетът на министрите препоръчва задълбочени анализи с цел основано на достатъчно доказателства прилагане на обществените санкции и мерки. Като ефикасни изследователски планове се посочват експерименталните изследвания с рандомизация на извършители в опитни и контролни групи или квази-експерименталните изследвания. Според Комитета експерименталните изследвания следва да се провеждат при съблюдаване на етични съображения. Докато не съществува обяснение или позоваване на обяснение (дали и) как нуждите на научните изследвания могат да се съгласуват с изискванията на закона и етиката в наказателно-изпълнителната област, това остава нерешен въпрос⁷¹. Именно тези проблеми, както и високите разходи за експериментални изследвания, са причина обстойните проучвания в тази област да са все още малко, въпреки растящия им брой през последните десетилетия. Друга възможна причина са съмненията у някои изследователи, особено онези с предпочитание към качествени изследвания, в методологическото им превъзходство, което пък усилено се лансира от други.

В началото на новото хилядолетие към международната (западна) изследователска общност в областта на (количествените) криминологични изследвания се присъединява и основаната през 2000 г. неправителствена организация „Кембъл колаборейшън“ (Campbell Collaboration), чиято цел е да насърчава и анализира експериментални изследвания, наред с други теми, в областта на наказателното правосъдие⁷². Стремещт на изследователите е да се изготви рационална наказателна политика чрез прилагане на изводите от систематична оценка на резултати от научни изследвания, включително мета-анализ на данни от публикувани и непубликувани експериментални и квази-експериментални изследвания. През 2006 г. Вилетаз и др. публикуват систематичен преглед „Кембъл ривю“ (Campbell Review) на ефекта върху рецидивизма от присъдите лишаване от свобода в сравнение с присъдите без лишаване от свобода⁷³. Изследователите попадат на изключително голям брой изследвания (повече от 3000 резюмета), в които рецидивът се оценява като последствие от различни видове санкции, но едва 23 изследвания отговарят на критериите за включване

⁷¹ Cf. Graebisch, C. (2000): Legal Issues of Randomized Experiments on Sanctioning, in: *Crime and Delinquency*, Volume 46, No. 2, April, стр. 271-282.

⁷² www.campbellcollaboration.org

⁷³ Villettaz, P., M. Killias and I. Zoder (2006): The Effects of Custodial vs. Non-Custodial Sentences on Re-Offending: A Systematic Review of the State of Knowledge, *Campbell Systematic Review* 2006:13, <<http://www.campbellcollaboration.org/lib/project/22/>>

в анализа Campbell Review, като само 5 са базирани на случаен или естествен (квази) експериментален дизайн⁷⁴. Установени са 27 възможни сравнения между процента на рецидивизъм при извършители, осъдени на лишаване от свобода, и при различни интервенции без лишаване от свобода. Значими резултати са получени при 13 сравнения – 11 от тях в полза на санкции на свобода, и 2 в полза на присъди с лишаване от свобода. При 14 сравнения обаче не се откриват статистически значими разлики по този показател. Изследователите провеждат и мета-анализ, като за база използват само данните от четири изследвания със случайно подобрани контролни групи и от естествения експеримент. Те заключават, че, съдейки по резултатите, санкциите на свобода не се оказват полезни от гледна точка на по-нисък процент на рецидивизъм извън случайните ефекти. Според тях резултатите, сочещи обратното, вероятно се дължат на предшестващи различия между групата на осъдените на лишаване от свобода и тези с наложена санкция на свобода. В изследванията липсва методологичен контрол на такива предшестващи различия⁷⁵.

Систематичният преглед, както и основаните на доказателства експериментални изследвания, сочат, че е налице проблем, който ще представим въз основа на статистически данни за рецидивизма в Германия, публикувани от 2003 г. насам от Федералното министерство на правосъдието, като използваме данните след 1994 г.⁷⁶ Могат да се сравнят съдебните решения по последващи наказателни дела срещу лица, на които по-рано са били наложени санкции, включващи ефективно или условно лишаване от свобода, или санкции на свобода, или наказателното производство срещу които е било прекратено съгласно германския *Закон за съдилищата за непълнолетни*. Прави впечатление, че сравнението е много неравностойно в полза на получилите присъда без лишаване от свобода спрямо осъдените на лишаване от свобода (затвор, лишаване от свобода в поправителен дом за непълнолетни или възпитателно училище-интернат). Това навежда на извода, че присъдите лишаване от свобода водят до увеличение на броя и сериозността на повторно извършените престъпления, които се наказват с по-строги последващи санкции. В случаите на санкции с лишаване от свобода последващите присъди са много по-рестриктивни, отколкото в случаите на санкции без лишаване от свобода. Според тези резултати санкциите на свобода не увеличават вероятността от повторно извършване на престъпление и от съответна строга наказателна санкция за разлика от санкциите, с които извършителите се лишават от свобода. В този смисъл санкциите, включващи условно лишаване от свобода, постигат по-добри резултати, отколкото

⁷⁴ Естествен експеримент (квази експеримент) е научен метод, според който се наблюдава естествено явление в собствената му среда поради невъзможност то да се симулира. (бел. прев.)

⁷⁵ Пак там, стр. 1.

⁷⁶ Официална страница на Федералното министерство на правосъдието, „Rückfallstatistik“, < http://www.bmjv.de/DE/Ministerium/Abteilungen/Strafrecht/Kriminologie/Kriminalpraevention/_doc/Rueckfallstatistik_doc.html;jsessionid=A690F67A94AAEC6BB46A896937F199FE.1_cid324?nn=3433226 >

ефективните. Поради всичко това от данните не може да се заключи, че, що се отнася до превенция на повторното извършване, със санкции без лишаване от свобода се постигат по-добри резултати, тъй като групите лица, получили съответните наказания, може да не са сравними с оглед на критериите за рецидив. По-скоро са налице всички признаци, че към различните целеви групи се прилагат различни санкции в различен брой случаи. Германското наказателно право предвижда изпълнението на наказание лишаване от свобода да бъде отложено с изпитателен срок, ако се очаква осъденият да не извърши повече престъпления и за поправянето му не е наложително да изтърпи наказанието или ако се установят други особени обстоятелства относно извършеното престъпление или характера на извършителя⁷⁷. Въпреки това не може да се заключи, че съдилищата всъщност се съобразяват с тези критерии, нито се казва нещо за други критерии в правната действителност, които имат решаваща роля за постановяване на присъди с пробация⁷⁸. Освен това горепосочената правна разпоредба не гарантира, че наказателните съдилища прогнозираят вярно бъдещото поведение на подсъдимия, що се отнася до извършване на престъпления. Да се предполага обаче, че различните нива на рецидивизъм изобщо не зависят от подбора на различните целеви групи, би било дръзко. Такова предположение би означавало съдебните присъди да се приравняват с произволни решения, а изследването не дава основание за това. За разлика от това е доста вероятно при налагане на наказания съдилищата да прилагат критерии, които всъщност влияят върху вероятността от рецидив. Следователно по-ниските нива на рецидивизъм след прилагане на санкции на свобода не позволяват да се заключи, че те са по-ефективни в сравнение с присъдите лишаване от свобода⁷⁹. Такова заключение би било толкова погрешно, колкото е вярно решението на съдилищата.

Експерименталното изследване има за цел да се подходи към проблема за каузалността чрез случайно разпределение на изследваните лица в опитни и контролни групи, за които се приема, че са приблизително сравними. Отделно от дискутираните по-долу допълнителни проблеми, отчитането на резултатите от редицата изследвания, породени от движението „Какво действа?“, може да е

⁷⁷ Член 56 от германския *Наказателен кодекс*.

⁷⁸ За такива непредвидени влияния върху вземането на решения от юридическа лица по отношение на ефекта от предишни препоръки за решенията за санкции, взети „чрез хвърляне на ези-тура“, вж. English, B., T. Mussweiler and F. Strack (2006) „Playing Dice with Criminal Sentences: The Influence of Irrelevant Anchors on Experts' Judicial Decision“, in: *Personality and Social Psychology Bulletin* 32, 188-200

⁷⁹ Необходимо е да се отбележи, че такова заключение би било спорно и по други причини. Не може просто да се прави заключение за по-голяма честота или тежест на извършените престъпления вследствие от последваща присъда за наказание с по-голяма степен на вмешателство. Освен това не може априори да се приема, че една или друга форма на наказание може да превъзхожда останалите, дори ако сравнението се ограничи до присъдите с и без лишаване от свобода като цяло. Всъщност са налице всички признаци, че това може да е различно при различните хора и престъпления.

само начална стъпка към „интердисциплинарен, културно чувствителен и критичен метод за анализ“, необходим за разбирането на надзора над извършители на престъпления в Европа⁸⁰.

3.2. Експерименти със случайно подбрани контролни групи извън Европа

Едно от четирите изследвания със случайно подбрани контролни групи (рандомизирани изследвания) сравнява програма за интензивен надзор за непълнолетни мъже в Детройт (щата Мичиган) с наказание лишаване от свобода в поправителен дом. Резултатите след двегодишен период на проследяване са смесени, но цялостното заключение е, че от гледна точка на последващо престъпление резултатите от експерименталната група под интензивен надзор не са по-лоши от тези на контролната група от непълнолетни, лишени от свобода в поправителен дом. Във второто експериментално изследване, включено в систематичния преглед, рецидивисти в окръг Оукълнд, щата Мичиган, са случайно разпределени в програма за пробация или в място за лишаване от свобода. При групата на затворниците неефективността на наложените наказания е 33 % срещу 14 % при лицата с наложени поправителни мерки, изтърпявани в обществото. В друг експеримент на непълнолетни извършители на престъпления в столицата на щата Айдахо, Бойси, са наложени алтернативни мерки (реституция⁸¹) или традиционни наказания (пробация или лишаване от свобода). Честотата и разпространението на рецидивите са по-ниски сред групата с наложени реституционни мерки, но разликата не е статистически значима.

3.3. Естествен експеримент от Нидерландия: затвор срещу условна присъда

Друго изследване, включено в мета-анализа на „Кембъл ривю“ на Вилетаз и др., е естествен експеримент, проведен в Нидерландия⁸². Вместо рандомизация на изследваните индивиди изследователите използват ситуация, възникнала вследствие на кралска амнистия, като сравняват група условно осъдени в резултат на амнистията извършители с група затворници, изтърпели присъдите си от до 14 дни лишаване от свобода точно преди амнистията. Очакваната разлика между двете групи е само в датите на извършените престъпления, за които са осъдени. Счита се, че във всяко друго отношение са еквивалентни. Нивото на рецидивизъм сред двете групи след шестгодишен период на проследяване изглежда сходно за нарушителите на закона за движение по

⁸⁰ McNeill, F., K. Beyens (eds.) (2013) *Offender Supervision in Europe*, Palgrave Macmillan, p. 9.

⁸¹ Наложена от съда компенсация, която извършителят изплаща на пострадалия или на лице, което му е оказало подкрепа. (бел. прев.)

⁸² van der Werff, C. (1979) *Speciale Preventie*, Den Haag (NL): WODC, обобщен от Villetaz/Killias/Zoder 2006, p. 15.

пътищата и извършителите на престъпления против собствеността. Що се отнася до извършителите на престъпления с насилие, рецидивизмът при получените условна присъда е значително по-нисък отколкото сред изтърпелите присъда лишаване от свобода. Следователно ефективната присъда лишаване от свобода се оказва по-вредна по отношение на повторното извършителство на престъпления с насилие, докато предсрочното условно освобождаване няма вредни последици за нито една от двете групи.

3.4. Експеримент със случаен подбор на контролните групи от Швейцария: труд в полза на обществото срещу (много) краткосрочно лишаване от свобода

Тъй като резултатите от Съединените щати са с много малка стойност в европейския контекст, един пример от Швейцария за експеримент със случайно подбрани контролни групи (рандомизиран експеримент) може да бъде по-поучителен въпреки факта, че съпоставимостта между различните европейски страни и дори между регионите в една държава също е обект на дискусия. Между 1993 и 1995 г. в швейцарския кантон Во общественополезният труд се използва като алтернатива на краткосрочното лишаване от свобода без отложено изпълнение. То може да продължи до 14 дни. Този срок би бил малко вероятен или дори невъзможен в много други европейски страни поради разпространеното схващане, че краткосрочното лишаване от свобода е вредно. То следва от идеите на Франц фон Лист (от края на XIX и началото на XX век), според когото краткосрочното лишаване от свобода е достатъчно дълго, за да дестабилизира баланса между работата и другите жизнени сфери, социалните отношения и личния живот на осъденото лице, но същевременно е твърде кратко, за да се осъществят възможностите за ресоциализация, с които се свързва лишаването от свобода. В Швейцария, обаче, краткосрочните присъди са много популярни. По времето на експеримента, през 1996 г., 42 % от всички присъди за лишаване от свобода са за срок от до 14 дни. Освен това един ден лишаване от свобода се равнява на осем часа труд в полза на обществото, докато в Германия например броят на работните часове, заменящи един ден затвор (след наложена с присъда глоба, която осъденият не може да заплати), обикновено варира между три и шест. Швейцарският експеримент установява малко по-голяма честота на повторните полицейски арести сред контролната група от затворници, но не се откриват съществени разлики между затворниците и наказаните с общественополезен труд по отношение на повторно извършителство, както и при трудовата заетост, частния и социалния живот.

Тези резултати обаче не бива да навеждат на погрешния извод, че лишаването от свобода като цяло не причинява вреди по отношение на кариера, социална интеграция, семеен и друг личен живот. По време на (много) краткосрочно лишаване от свобода трудовозаेतото лице обикновено успява да запази работата

си, което е съвсем различно при лишаване от свобода за по-дълъг срок. Трябва да се има предвид фактът, че срокът на лишаване от свобода в този експеримент е толкова кратък, че присъдата би могла да се изтърпи по време на ваканция или дори в няколко уикенда. Общественополезният труд служи най-вече като алтернатива на наказанието лишаване от свобода в затворнически общежития от открит и преходен тип (*half-way incarceration*). В Швейцария лишаването от свобода в общежития от открит тип дава възможност на лишените от свобода да излизат на работа през деня, като са длъжни да са в общежитието само нощем и през уикендите. Избраните в експеримента осъдени на лишаване от свобода в затвор изтърпяват цялата присъда, но преди да бъдат включени в рандомизираното разпределение, им е предоставена възможност да се откажат от участие в експеримента с надеждата да попаднат в затворническо общежитие от открит тип. Фактът, че лишаването от свобода няма повече отрицателни последици за бъдещата трудова заетост, отколкото общественотополезният труд, не е толкова странен, като се има предвид, че в експеримента не са включени осъдени лица, силно ангажирани с работата си. Може да се окаже, че отрицателните последици от лишаването от свобода за възможностите за намиране на работа и житейските обстоятелства са свързани с по-дълъг от минималния срок и че „продължаващият вече век дебат за „вредите“ от краткосрочното лишаване от свобода неправилно е отклонил вниманието от нежелателните последици на по-дългите присъди”⁸³. Може да се окаже също, че в швейцарския експеримент се борави с толкова кратки срокове лишаване от свобода, че те са само малка част от считаното за „краткосрочно“ лишаване от свобода в много други европейски страни – до шест месеца например според германското законодателство⁸⁴. Това обаче не оборва предположението, че то води до отрицателни последици (както и дългосрочното лишаване от свобода).

Още един резултат от изследването позволява да се заключи, че общественотополезният труд е за предпочитане пред лишаването от свобода. При двете групи от експеримента се наблюдава различно развитие през периода на наблюдение от изследователите. Докато при експерименталната група през двегодишния период на проследяване се отчита значително подобрене по отношение честотата на повторно извършени престъпления, при групата на затворниците в същия период се наблюдава влошаване. Що се отнася до важния въпрос за сравняване на последиците от санкциите с лишаване от свобода, с тези от санкциите без лишаване от свобода, експериментът (който е един от само пет изследвания, включени в мета-анализа) е ограничен до много тясно сравнение, като се противопоставят доста подобни санкции. Разликата между лишаване от свобода и пробация например в много отношения е по-очевидна отколкото разликата между едва няколко дни лишаване от

⁸³ M. Killias, M. Aebi & D. Ribeaud (2000), Does Community Service Rehabilitate Better than Short-Term Imprisonment? Results of a Controlled Experiment, in *Howard Journal* 39: 40-57 (48).

⁸⁴ Член 47, *Наказателен кодекс*.

свобода и няколко дни общественополезен труд. Когато става дума за необходимостта от изследвания на ефекта от лишаването от свобода върху рецидивизма, както и върху живота на затворниците, обикновено си представяме срокове значително по-големи от 14 дни.

Друг извод, който авторите правят от изследването си, е че и двата вида наказание намаляват проявите на престъпно поведение: средната честота е около 40 %, а разпространението – средно около наполовина. Затова те намират за неоправдано песимистични твърденията, че наказанията „не дават резултат“. Този извод обаче не се оправдава от методологичния план и резултатите от изследването. Нещо повече, изследователи, обръщащи особено внимание на проблема за каузалността, не бива да се изкушават да правят такива заключения. Щом като в изследователския план няма контролна група без експериментално въздействие (a control group of non-intervention), не може да се изключи възможността от естествено развитие (natural maturation), засягащо и двете групи, и следователно не се знае дали няма случаен ефект от санкциите и дали изобщо без санкции участниците в експеримента не биха показали още по-добри резултати по отношение на повторно извършителиство, професионална кариера и лични обстоятелства.

Изследователите наблюдават и различия между двете групи в нагласите след края на присъдите, като всички бивши затворници се променят в посока към по-голямо неодобрение. Те демонстрират недоволство от попадането си в групата на лишените от свобода в затвор, както и по-негативно отношение към извършеното от тях правонарушение, към присъдата си и към онези, които според тях са „отговорни“ за това. Следователно, въпреки заключението на изследователите, че краткосрочното лишаване от свобода не оказва статистически значимо отрицателно влияние върху рецидивизма и шансовете за по-добър живот, то изглежда води до промяна на нагласите към наказанието. Наблюдава се тясна връзка между изтъпяването на (много краткосрочна) присъда лишаване от свобода наместо общественополезен труд и мнението, че присъдата е „несправедлива“. Макар авторите да свеждат този резултат до „мисловна грешка“, състояща се в неприемане на собствената вина и несъзнателното ѝ приписване на властите, той е важен от гледна точка на човешките права, защото третирането на хората по начин, който те възприемат като справедлив, е важно само по себе си отделно от въпроса за нивата на рецидивизъм. Изтъква се, че подобрените показатели при осъдените на общественополезен труд може да се дължат на факта, че участниците в тази група са имали избор и се чувстват късметлии заради включването им в процеса на рандомизация. Ако се докаже верността на такъв ефект от рандомизацията, по-добрите резултати от алтернативната санкция в сравнение с лишаването от свобода биха могли поне в известна степен да се разглеждат като продукт на самото научно изследване. Това предполагат авторите на прегледа „Кембъл ривю“. Вместо обаче да се опитваме да неутрализираме този вид (възможна) грешка, може да се направи друг извод: необходимо е да се укрепва принципът за справедливост

при прилагане на наказанията, както и възможността съответното лице да изрази съгласие или да има право на глас, или дори на избор при определяне на санкцията. Това ще бъде обсъдено малко по-подробно по-долу, като разгледаме онова, което авторите на систематичния преглед наричат ефект на Хоторн или плацебо ефект.

3.5. Сравнение на изследвания по метода на случайния подбор с такива със съпоставими двойки и сравнение на санкции спрямо ненамеса

Според стриктната парадигма на основаната на доказателства превенция на престъпността и експерименталните изследвания, изследвания със съпоставими двойки⁸⁵ се приемат като цяло за субоптимални с оглед на въпроса за каузалната връзка между експерименталното въздействие и измерените резултати. Макар че се използват контролни групи за сравнение и в тях се разпределят индивиди, при които е установено сходство по някои фактори с очакван ефект върху проявите на престъпно поведение, не може да се знае дали няма други променливи с влияние върху престъпността, които не са равномерно разпределени между групите, тъй като са неизвестни и не могат да се вземат предвид при подбора (matching procedure). Поради малкия брой рандомизирани изследвания и естествени експерименти, сравняващи присъди за лишаване от свобода с алтернативни санкции, авторите на „Кембъл ривю“ въпреки всичко са включили 18 квази-експериментални изследвания по план със съпоставими двойки в групите. За да бъдат включени в обзора, изследванията трябва да съдържат най-малко три или повече независими променливи, които да бъдат контролирани. Поради наличието в някои от изследванията на няколко измерители на резултата (outcome measures) за повторно извършителство са използвани 27 сравнения от 23 изследвания: 4 рандомизирани експеримента, 1 естествен експеримент и 18 експеримента със съпоставими двойки в групите. В 11 от тези 27 сравнения резултатите са значително по-благоприятни в полза на санкциите без лишаване от свобода, само 2 изследвания показват значително по-ниски нива на повторно извършителство след санкции, включващи лишаване от свобода, а в 14 сравнения не се отчитат съществени разлики. Резултатите от тях обаче са в полза на санкциите без лишаване от свобода под равнището на статистическа значимост. За да избегнат такъв опростенчески подход на „преброяване на гласовете“, авторите са провели свой мета-анализ на петте изследвания, които според тях са с високо качество. Те намират, че посоченото по-горе преимущество на санкциите без лишаване от свобода, получено в резултат от „преброяване на гласовете“ от изследванията, почти изчезва при

⁸⁵ От англ.: "matched-pair design studies" – изследвания, при които има само две хипотези. Обектите се групират по двойки на базата на една независима променлива. След това, в рамките на всяка двойка, субектите се разпределят на случаен принцип между проверяваните хипотези.

мета-анализа. Все пак обаче, въпреки незначителните разлики между ефекта върху повторното извършителство от присъдите с лишаване от свобода и от тези без лишаване от свобода, измерени чрез данни от полицейските регистри или случаите на повторно осъждане, той все пак е леко в полза на санкциите на свобода. Както вече бе посочено обаче за швейцарския експеримент, повечето изследвания са ограничени до много кратък срок на включените присъди лишаване от свобода, както и на срока на лишаването от свобода, заменен със санкции на свобода. Този проблем е особено типичен за изследванията на принципа на случайния подбор, тъй като биха възникнали сериозни етични проблеми, ако изследователите се опитат да сравняват напълно различни по тежест санкции, защото това би било в противоречие с принципа на равно третиране, особено ако подобни случаи бъдат рандомизирани за налагане на много различни санкции на принципа „ези-тура“. При все това въпроси като този – да се сравнява например лишаване от свобода с пробация и липса на експериментално въздействие, изглежда са особено важни за научните изследвания и за рационална наказателна политика⁸⁶. Правило 104 от *Правилата за пробация* на Съвета на Европа постановява, че пробационната политика и практика трябва във възможно най-голяма степен да са основани на доказателства, а щателните научни изследвания трябва да се финансират, с което се изтъква необходимостта от експериментални изследователски планове като познавателна база за формиране на политиката относно пробацията. Правило 105 гласи, че следва да се преразгледат съществуващите закони, политики и практики въз основа на надеждни научни познания и изследвания, които отговарят на международно признати стандарти.

В условия на несигурност важен аспект на политиката, ориентирана към научните изследвания и същевременно фокусирана върху човешките права, е Хипократовият принцип *primum non nocere* („Преди всичко не вреди!“). Той произлиза от медицината (както и рандомизираните проучвания) и е много по-важен за съдебните решения по наказателни дела, като се има предвид, че наказанията обичайно се налагат против волята на осъдения, отколкото за медицинското лечение, което по правило се провежда на доброволно основание. Принципът *primum non nocere* трябва да се прилага в наказателното право подобно на принципа *in dubio pro reo* („При съмнение се решава в полза на обвиняемия“ или „При съмнение се въздържа“). Щом по-интензивната намеса в индивидуалните права на съответното лице не е доказано по-ефективна с оглед предотвратяване на повторно извършителство, то тя не може да се прилага. Щом в експериментални изследвания се оказва, че различни санкции водят до съпоставим резултат, трябва да се избере санкцията с най-малка степен на вмешателство. Очевидно съвременната наказателна политика далеч не е приела този принцип като стандарт. Като се има предвид фактът, че особено резултатите от щателни в методологично отношение изследвания

⁸⁶ Cf. Graebisch, C. (2000): Legal Issues of Randomized Experiments on Sanctioning, in: Crime and Delinquency, Volume 46, No. 2, April, стр. 271-282.

доказват, както бе посочено по-горе, взаимозаменяемост на различни видове санкции по отношение на измеримите им резултати, следването на този принцип, и оттам намаляването на нивото на вмешателство на санкциите, изглежда неотменно. Това важи особено за случаите, в които обещаните въздействия върху превенцията на рецидивизма все още не са доказани.

Когато анализът в „Кембъл ривю“ на санкциите с лишаване от свобода в сравнение със санкциите без лишаване от свобода, се приема като познавателна база на наказателната политика, каквато е целта на този вид обзор, това изразява и настоящото състояние на дълбока несигурност. Изследванията на принципа на случайния подбор може да са с високо, но все пак спорно методологическо качество. Докато повечето от тях – а те все още не са много – произлизат от Съединените щати, чиято наказателно-изпълнителна система е доста различна от системите в европейските страни, тези изследвания не могат да се приемат като познавателна база с много високо качество за формиране на наказателната политика в Европа. Те могат в най-добрия случай да посочат въпроси, които може и би трябвало да се задават и в Европа, и изтъкват необходимостта да се отчита проблемът за условността при провеждане на изследвания. Те посочват също отново и отново факта, че различни санкции са повече или по-малко взаимозаменяеми. Особено експерименталните изследвания редовно доказват възможността добронамерени интервенции да имат вредни последствия. Последното може да остане незабелязано заради замъгляващи променливи (*confounding variables*) при използване на изследователски методологии, които не са предварително изчерпателно дефинирани. Затова като заключение от представените по-горе изследвания може единствено да се установи, че резултатите от щателни научни изследвания са призив за внимателно прилагане на наказанията и оценка на предполагаемия им ефект. За наказателната политика това означава да се преосмисли принципът на последното средство (*ultima ratio*) и пропорционалността в наказателното правораздаване въз основа на наученото от емпиричните изследвания. Наложителен е отказът от прилагане на санкции, за които дори не е доказано, че имат по-добър ефект от друга, по-сниходятелна санкция. Онова, което може да звучи малко в началото, ако се осъществява последователно, може да се окаже гигантска крачка към въвеждането на наказателно-изпълнителна политика, основана както на научните изследвания, така и на правата на човека.

Като се имат предвид горепосочените опасения относно наивния подход към сравнения между различните европейски системи и правни култури, става ясно също, че едно изследване на принципа на случайния подбор от Швейцария, независимо дори от повдигнатите по-горе въпроси за резултатите, не може да служи като достатъчно основание за заключения относно ефекта от наказателните санкции в цяла Европа. Онова, което трябва да се отчита, са по-скоро различните конкретни правни и културни обстоятелства в съответната страна. Все пак резултатите от Швейцария могат да се разглеждат като първи знак, че не би представлявало подобрение на наказателната политика да се заменя

наказание общественополезен труд с краткосрочно лишаване от свобода. До това заключение обаче със сигурност би могло да се стигне и без експерименталното изследване предвид императива в *Европейските правила за обществени санкции и мерки* – да се замени лишаването от свобода с алтернативи без лишаване от свобода. Да се прави обратното, би било крачка назад. Щом няма доказателства, че общественополезният труд се възприема от осъдените като по-обременителен от краткосрочно лишаване от свобода, общественополезният труд трябва да е предпочитаното средство. В случай на съмнения относно възприятието за тежест на санкцията, за каквито съмнения резултатите от изследванията засега не дават основание, може да се приложи възможността осъдените да избират.

Освен това, ако резултатите от тестваното в швейцарското изследване (много) краткосрочно лишаване от свобода се оказват (под статистическата значимост) сравними с тези от общественополезния труд в други страни, това по принцип все още не казва нищо за по-дългосрочни и с повече вмешателство форми на лишаване от свобода. Реалистично е също да се предполага, че дългосрочното лишаване от свобода води до по-силно изразен ефект на призонизация⁸⁷ отколкото краткосрочното лишаване от свобода. А колкото по-дълго продължава лишаването от свобода, толкова по-важно е от гледна точка на правата на човека да се мисли за възможни алтернативи. Авторите на „Кембъл ривю“ посочват изследването на Смит, Гогин и Жендро, което класира рецидивизма според продължителността на изолацията в място за лишаване от свобода. Този мета-анализ включва 117 изследвания с 504 корелации. Смит и др. заключават, че колкото е по-дълъг срокът на присъдата лишаване от свобода, толкова по-голяма е вероятността от повторно извършителство. Те сравняват нивата на рецидивизъм спрямо продължителността на лишаването от свобода, както и изтърпяването на присъда в затворническо заведение срещу санкция, изтърпявана в обществото. Когато се сравнява лишаването от свобода със санкции на свобода, резултатите варират от равнозначност към слабо нарастване на повторното извършителство след присъда в затвор, в зависимост от величината на придаваната тежест на различните последиствия.

Вилетаз и др. критикуват изследването на Смит и др. за това, че не са отчели в достатъчна степен предварително съществуващите различия между групите извършители, осъдени на лишаване от свобода или на санкции без лишаване от свобода, и по тази причина не са включили повечето изследвания, които те самите са взели за база в своя преглед. Това несъгласие ясно показва, че сред международната изследователска общност няма безспорен консенсус относно най-важните критерии за включване в мета-анализ или преглед на съществуващи изследвания. Тъй като „Кембъл колаборейшън“ подкрепя изключителността на експерименталните изследвания за оценяване, трябва да се признае, че те са

⁸⁷ От англ.: prisonisation – процесът на приемане на културата и социалния живот в затвора. (бел. прев.)

превъзхождащи от гледна точка на фокусиране върху проблема с условността. Доколкото обаче в експерименталните изследвания се извършва разпределяне на хора от хора, случайният принцип е винаги в известна степен изопачен. Квази-експерименталните методи, особено естествените експерименти, са по-малко надеждни по отношение на разбирането на променливи с все още неизвестно въздействие. Те обаче неутрализират недостатъците по време на подбора, защото той не се извършва активно от изследователите. Те по-скоро анализират съществуващи групи. Липсата на активно и реално разпределяне на наложените санкции от изследователите или със съдебни решения според критериите на изследването решава също етичния и правен проблем с принципа на равно третиране. С включването на широк спектър от изследвания в своя преглед Смит и др. до известна степен пренебрегват аспекта на каузалността (което е проблем), но Вилетаз и др. включват в своя мета-анализ едва пет изследвания и така не покриват диапазона и разнообразието на всички изследвания. В резултат и двата прегледа по различни причини са с доста минимална валидност по отношение на (важния) въпрос за сравняване на санкции с лишаване от свобода и без лишаване от свобода. Все пак общият резултат и от двата прегледа е, че санкциите на свобода поне не са по-неефикасни с оглед на рецидивизма. А това може да послужи като база за отговор на следващия важен въпрос: кой вид санкция се възприема като представляваща най-малко вмешателство. Продължаващата несигурност заради недостатъчно проучвания не може да служи за извинение да се пренебрегва фактът, че според съществуващото състояние на познанието санкциите без лишаване от свобода са не по-малко ефикасни, а вероятно са по-малко тежки за осъдените. Както пишат Смит и др., „...привържениците на твърдите мерки може да възразяват срещу качеството на изследователските планове на пенитенциарните изследвания, но реалността е, че защитниците на такива санкции отдавна са изчерпали далеч по-несъществените си основания, разумни аргументи и описателни прегледи“. Те изтъкват също факта, че твърденията в публикациите на тема промяна на поведението как наказателните санкции влияят върху рецидивизма посредством страх, възпиращ ефект (често срещана теза в пропагандата в полза на затворите) или по друг начин, нямат абсолютно никакво теоретично основание. Този аргумент загатва необходимостта от (квази) експериментални изследвания, включващи в сравненията контролна група без интервенция.

Ако сходството на резултатите, което често се получава при сравняване на различни санкции, се прояви и при неприлагане на интервенция, подходът на наказателната система трябва да бъде подложен на още по-радикално съмнение. Да се получат такива резултати от изследвания не е толкова невероятно, колкото изглежда. Това може да бъде илюстрирано от систематичния преглед на Петросино и др. Прегледът обхваща 29 експериментални изследвания със 7 304 непълнолетни правонарушители и заключава, че съдопроизводството в системата за младежко правосъдие не постига намаляване на престъпността. За разлика

от това почти всички резултати се оказват в отрицателна посока, измерени чрез обективни показатели като разпространение, честота, тежест и субективната самооценка на извършителите (self-reported outcomes). Изследвания, които сравняват съдопроизводството в стандартната съдебна система с насочване към извънсъдебна програма за превъзпитание, отчитат много по-голяма величина на негативните последици, отколкото изследванията, които го сравняват с „непредприемане на нищо“. Това означава, че неприлагането на интервенция изглежда по-неефективно от мерките в програма за превъзпитание на непълнолетни, но неприлагането на интервенция е все пак по-добро, отколкото стандартния процес на наказателното правосъдие. Това трябва да се приема като доказателство за необходимостта от анализ, когато е възможен, на ефекта от неприлагане на интервенция в сравнение със санкции, тъй като, от гледна точка на човешките права, отказът от интервенция винаги е за предпочитане пред мерките за принуда, а щом се оказва, че резултатите от него са съпоставими, то непременно трябва да бъде предпочитан.

3.6. Хоторн и плацебо: само в очите на наблюдателя?

През 2002 г. Комитетът на министрите на Съвета на Европа посочва, че прилагането на обществени санкции и мерки е обосновано, тъй като е по-хуманно и по-евтино, отколкото лишаването от свобода в миналото. Колкото до бъдещето, Комитетът на министрите счита подобрената им ефикасност от гледна точка на намаляване на рецидивизма за допълнително основание⁸⁸. Авторите на „Кембъл ривю“ подчертават възможността резултатите от санкциите без лишаване от свобода да са по-добри от тези на санкциите с лишаване от свобода поради това, че лицата с наложена санкция на свобода се чувстват третираны по-справедливо, отколкото разпределените да изтърпяват наказанието си в затворническо заведение. В швейцарския експеримент за общественополезния труд, например, наистина се оказва, че като цяло участниците имат такова усещане. Затова Вилетаз и др. представят по-добрите резултати от санкциите без лишаване от свобода като възможен плацебо ефект или ефект на Хоторн, тоест като последицие по-скоро от наблюдаване на резултата от интервенцията, а не от самата интервенция. Тяхното заключение обаче не се позовава на високото методологично качество на изследователски дизайни, базирани на случаен подбор. Вместо това те просто допускат възможното влияние на ефекта на наблюдателя и в същото време съжаляват за невъзможността в наказателното правосъдие да се провеждат двойно слепи изследвания⁸⁹ за разлика от клиничните изследвания. В наказателното правораздаване е невъзможно да се

⁸⁸ Improving the Implementation of the European Rules on Community Sanctions and Measures: Recommendation Rec(2000)22, Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 29 November 2000 and Report, стр. 52, абзац 114.

⁸⁹ При клинични изследвания двойно слепи са тези, при които пациентите, изследователите и лицата, които извършват наблюдение, не са запознати с назначеното лечение. Единично слепи са изследванията, при които само пациентът не е запознат с лечението. (бел. прев.)

налагат различни наказания, ако нито постановяващият присъдата, нито осъденият знаят какъв е видът на определената санкция. С изключение на много тънките и доста малки разлики в начина на третиране например, осъденият винаги знае какъв вид санкция му е наложена и по-конкретно знае дали е наказан с лишаване от свобода или със санкция без лишаване от свобода. Съжалението на авторите на „Кембъл ривю“ за тази невъзможност може да се възприеме като един от няколко признака за факта, че изследванията на санкциите в наказателното правосъдие не са сравними с медицинските изследвания и затова изискват различен подход. Рандомизираните контролирани слепи изпитвания може да са златният стандарт в медицинските изследвания, но те все пак не са непременно най-добрият, камо ли пък единственият приемлив изследователски метод за научни изследвания в областта на наказателното правосъдие. Една от причините за това е фактът, че намерените решения за методологическите проблеми с рандомизираните изпитвания в медицината не са (или поне не напълно) приложими в криминологията. В усилията си за сближаване на експерименталните изследвания с медицинските проучвания авторите понякога пропускат съществуващите все пак различия между медицински и криминологични изследвания, особено когато вторите се провеждат в наказателно-изпълнителната област. Според авторите двойно слепите изследвания изучават „истинското“ (физиологично) въздействие на дадена интервенция без чисто психологическите ефекти. Те си позволяват да направят заключението: „Ако все пак иновативните „алтернативи“ – независимо какви са и какво съдържат – последователно дават по-добри резултати от традиционните санкции, може би е справедливо такива резултати да се тълкуват като ефект на Хоторн (или плацебо ефект)⁹⁰. Те очевидно тълкуват установените в техния преглед резултати като надценяване на резултатите от санкциите без лишаване от свобода заради тези ефекти. Това виждане обаче е последица от прекомерно прилагане на медицинския модел на изследване в областта на наказателното правосъдие. Когато се прилага този модел, трябва поне да се отчитат различията между двете изследователски области. Най-важната разлика е, че при медицинските изследвания обикновено се изпитват интервенции, които впоследствие ще бъдат приемани от хората доброволно. Те имат за цел лечението на дадена болест, но хората решават или поне могат да решат в акт на самоопределение дали въобще да приемат даден медикамент и кой вид медикамент или лечение предпочитат да приемат. Криминологичните изследвания пък боравят със санкции, които обикновено се налагат против волята на лицето. Съществуват някои – и може би дори все повече – санкции на свобода, които изискват съгласието на лицето, но особено когато се правят сравнения с лишаване от свобода, интервенциите редовно се осъществяват в контекст на принуда (ако лицето не е съгласно със санкцията без лишаване от свобода, има принудително последиствие). Ако в резултат на дадено изследване, а авторите на

⁹⁰ Killias, M. and P. Villettaz (2008): The effects of custodial vs non-custodial sanctions on reoffending: Lessons from a systematic review, in: *Psicothema* Vol. 20, No. 1, pp. 29-34 (33).

„Кембъл ривю“ посочват редица изследвания, потвърждаващи това разбиране, се окаже, че санкции, които се възприемат като справедливи, усилват готовността за сътрудничество, докато възприеманите като несправедливи санкции я потискат, това в никакъв случай не е ирелевантен субпродукт на научното изследване. Справедливостта в наказателното правораздаване далеч не е само замъгляваща променлива, когато се измерва ефективността. Тя е правозащитен принцип, който трябва да се следва независимо от въпросите за ефективното наказване. Ако обаче е видно, че санкциите се оказват и ефективни, и по-справедливи според засегнатите лица, това е важен довод за преминаване към прилагане на вида санкции, считани за по-справедливи. Килиас и Вилетаз допускат още, че „справедливост“ по отношение на рандомизираните изследвания на наказателните санкции е повече или по-малко променлива на „по-добро от очакваното“. Ако това е така, то би могло да показва също посоката за развитието на процесите в наказателното правораздаване. Досега често се предполага, че е необходима безкомпромисност към престъпността, за да не се допуска усещане у извършителите, че им „се е разминало“, когато получат доста снизходителни санкции. Според констатациите на Килиас и Вилетаз обаче получаването на наказание, което е по-добро от очакваното, създава усещане, което може дори да е полезно от гледна точка на ефективността. Това може да бъде обяснено например с теорията за баланса на контрола на Чарлз Тайтъл⁹¹. Изводът, че санкции, които изглеждат по-подходящи на извършителя, е по-вероятно да са ефикасни от гледна точка на повторно извършителство, съпада и с новите тенденции в криминологията по отношение третирането на правонарушители, особено с „Модела за добър живот“⁹².

Макар че различията между медицинско лечение и санкции не бива да се пренебрегват, дори в медицината се признава, че плацебо ефекта не е просто фактор, който разстройва веригата от условни ефекти, а самостоятелен елемент на здравната грижа. Това е още по-вярно по отношение на санкциите. Този факт се откроява, когато се разгледа първоначалното разбиране за така наречения ефект на Хоторн. Докато плацебо ефектът произлиза от медицинските изследвания, ефектът на Хоторн е описан за първи път през 1955 година от Хенри Ландсбергер, след анализ на експерименти, проведени от 1924 до 1932 г. в заводите „Хоторн“ на компанията „Уестърн електрик“. Целта на експериментите е да търси възможна връзка между производителност и работната среда, например влиянието на доброто осветление за продуктивността във фабриките.

⁹¹ Според теорията, описана в: Title, C. (1995) Control Balance: Toward a General Theory of Deviance, Westview Press, общото ниво на контрол, на което е способен човек, в съотношение с контрола, който той може да упражни, ще повлияе на вероятността от и типа на неговото девиантно поведение. Тази теория е тествана в: A. R. Piquero & M. Hickman (1999), (1999): An Empirical Test of Tittles Control Balance Theory, in: Criminology Vol. 37, No. 2, pp. 319-342.

⁹² Good Lives Model – модел за рехабилитация на нарушители, базиран на работа върху силните им страни за намаляване на рецидива. Повече информация: www.goodlivesmodel.com

Оказва се, че производителността на работниците е по-добра по време на изследването, отколкото преди него, независимо дали работят със същата или подобрена осветителна система. Този ефект се приписва на мотивацията на работниците в следствие на оказаното им внимание. Ако целта на изследването е да се установи дали монтирането на по-добро осветление подобрява производителността, вниманието, оказано на работниците, може да е променлива, замъгляваща резултатите. Ако целта на изследването е да установи необходимия минимум интервенция и надзор, какъвто е случаят в наказателното правораздаване и надзора на извършители, ситуацията е доста различна. В този случай надзорът е важен елемент от предмета на изследването, както е и справедливостта по отношение на правото и етиката на наказателното правораздаване. Ако се окаже, че справедливостта и вниманието подобряват ефикасността, това не може да се приеме за достатъчна причина за полагане на повече грижи вместо – или в допълнение на – подобреното осветление в една фабрика. Съвсем различно е обаче по отношение на санкциите, особено с оглед на стандартите за правата на човека и принципа на пропорционалност. Позволената степен на вмешателство на санкциите е ограничена, наред с другото, от неотменността на дадена интервенция, задължително налагана на определено лице. Последното се дължи на факта, че до намеса в правата, особено в например личната свобода, може да се прибегва единствено като *ultima ratio*, като последно средство, след като интервенции с по-малка степен на вмешателство са се оказали неефикасни⁹³. Следователно ефектът на вниманието и на справедливостта, познати днес като ефект на Хоторн или плацебо ефект, трябва да се разглеждат като важни елементи на бъдещите изследвания в областта на пеналистиката.

Провеждането на двойно слепи изследвания в тази област, разбира се, е невъзможно, тъй като наблюдаваните лица много бързо разбират дали са получили санкция с лишаване от свобода, или не. За изследването обаче на такива ефекти в описания по-горе смисъл не е нужно дори двойно слепо разпределение на санкции. Достатъчно полезно би било да се използва нещо като контролни групи без интервенция. Очевидно ще е трудно или дори невъзможно да има истинска контролна група без интервенция в областта на наказателното правораздаване, защото винаги има разследване на престъплението, чиято цел е да се направи преценка както на деянието, така и на извършителя, което вече се приема като интервенция (същото важи за медицинския преглед преди изпитване на лечение). Ако обаче вместо да се налага санкция, наказателното преследване бъде прекратено без всякакви условия или предписания за насочване към извънсъдебна програма, това доста би се приближило до отказ от интервенция и до плацебо ефект.

⁹³ Срв. Препоръка R (99) 22 на Комитета на министрите към държавите – членки на Съвета на Европа относно пренаселеността в затворите и увеличаването на затворническата популация, основен принцип 1.

Подлежи на дискусия дали може да се тестват различни видове санкции в експериментален изследователски план, като сходни дела съзнателно се разпределят за различни условия на въздействие, като например осъждане на лишаване от свобода или налагане на санкция без лишаване от свобода. Щом обаче е законно и етично да се наруши равенството пред закона в името на изследователски резултати с познавателна стойност за бъдещото законодателство и практика, и ако това позволява случайно разпределение на осъдени за налагане на наказание лишаване от свобода или за санкция без лишаване от свобода, би трябвало да е възможно и разпределение в контролна група без интервенция. Тогава би могло, ако изобщо е възможно, да се твърди, че лишаване от свобода и неприлагане на интервенция са много далеч едно от друго, за да е оправдано обособяването им като групи в самостоятелно изследване, особено предвид защитата на потенциални жертви в случай на тежки престъпления. В този случай може да се мисли за провеждане на две изследвания. В първото може да се сравнят наказание лишаване от свобода и санкция без лишаване от свобода. Ако в първото изследване резултатите от санкцията без лишаване от свобода се окажат поне не по-лоши, в друго изследване може да се сравнят санкцията без лишаване от свобода и неприлагането на интервенция. В така концептуализирано изследване все пак може да бъде съзрян недостатък в това, че разпределените участници ще разберат какъв вид третиране ще получат или, в случай на група без интервенция, ще избегнат. Необходимостта обаче да се разпределят видовете третиране по двойно сляп способ се дължи вероятно на разбирането, че ефектът на наблюдателя може да се изследва, само ако получилият плацебо или оставен без интервенция наблюдаван не знае този факт, а вярва, че е подложен на „истинско“ третиране. Това разбиране е погрешно и е подценяване на този вид ефекти. Както отдавна е известно от медицинските изследвания, плацебо лечението може да има пълноценен ефект, дори ако хората знаят, че получават плацебо⁹⁴. Или, ако перифразираме твърдението на Мартинсон (Martinson), като само сменим емфатичното ударение от „нищо не действа за превенция на престъпността“, до признаване на възможността, че нищо не действа за превенция на престъпността.

Сравняването на санкции без лишаване от свобода с отказ от интервенция, а не само със санкции, включващи лишаване от свобода, е още по-важно, когато се обърне специално внимание на проблема за разширяване на мрежата за наказателен контрол, обсъден по-долу. Колкото повече съмнения поражда използването на санкции без лишаване от свобода като алтернатива на отказа от интервенция вместо като заместител на санкциите с лишаване от свобода, толкова повече научните изследвания трябва да се занимават със сравнения на санкции и неприлагане на интервенция.

⁹⁴ Park, L. C. and U. Kovi (1965): Nonblind Placebo Trial. An Exploration of Neurotic Patients' Responses to Placebo When Its Inert Content Is Disclosed, in: Archives of General Psychiatry April, Vol. 12, pp. 336-345.

3.7. Естествен експеримент: случаен подбор на съдиите

След възраженията от етична гледна точка срещу случайното разпределение на санкции, включително отказа от интервенция, друга възможност за проследяване на проблема с плацебо ефекта са естествените експерименти. Познатите различия при постановяване на присъди по съпоставими дела, вследствие например от различната индивидуалност на постановяващите решението съдии, се използват като важен аргумент за етиката на случайното разпределение при налагане на наказания за изследователски цели. Твърди се, че еднакво големи различия, като вече съществуващите по независещи от изследванията причини, могат да послужат като отправна точка за сравнения. Различията в същия този спектър трябва да се разпределят на случаен принцип за формиране на сравними групи и събиране на информация за бъдеща политика – коя от различните интервенции е за предпочитане въз основа на установените (точни) резултати от изследванията⁹⁵. Този аргумент в най-добрия случай може да се счита за приемлив, ако съществуващите различия намалееят след провеждане на експеримента, допринасяйки по този начин за последователни решения, които отчитат резултатите от проучването. В същото време няма възражения от етична гледна точка срещу използване на различаващите се резултати от решения по наказателни дела на различни съдии като отправна точка за анализ в методологичната рамка на естествен експеримент. Това се налага особено в юрисдикции, където подсъдимите се разпределят между съдиите на случаен принцип и се очакват различни тенденции в налаганите наказания. Учудващо е, че този очевиден изследователски подход се прилага толкова рядко.

Един пример е изследването, проведено от Грийн и Уиник⁹⁶. Те проследяват 1003 подсъдими по обвинения за престъпления, свързани с наркотични вещества, по-конкретно за разпространение и притежание с цел разпространение, чиито дела са разпределяни на случаен принцип между девет съдии в период от четири години. Постановените от съдиите присъди се различават съществено от гледна точка на лишаване от свобода и пробация. Групата най-снизходителни съдии осъждат 23 % от подсъдимите на лишаване от свобода, докато групата най-строги съдии налагат наказание затвор в 65 % от делата. Авторите на изследването не откриват системна връзка между съдебното минало на подсъдимите и графика на съдиите, на които са разпределени делата им. Следователно е възможно да се направят изводи за ефективността на наказанието лишаване от свобода спрямо наказанието пробация за група от около 40 % от осъдените, доколкото са били третирани различно. С други думи, става възможно да се анализира ефектът от случайното удвояване или почти

⁹⁵ Federal Judicial Center (1981): Experimentation in the law. Report of the Federal Judicial Center Advisory Committee on Experimentation in the Law, Washington.

⁹⁶ Green, D. P. and D. Winik (2010): Using Random Judge Assignments to Estimate the Effects of Incarceration and Probation on Recidivism Among Drug Offenders, in: Criminology Vol. 48, No. 2, pp. 357-387.

утрояване на броя присъди лишаване от свобода за този вид извършители. В резултат от това изследване нито лишаването от свобода, нито пробацията се оказват през следващите четири години статистически значимо възпиращо средство за рецидивизма, измерен в брой повторни арести. Авторите заключават: „При равни други условия (*ceteris paribus*) средностатистическият подсъдим (median defendant), изтърпял и лишаване от свобода, и пробация, има приблизително същата вероятност да извърши отново престъпление колкото и подсъдим, освободен без наказание или надзор.“⁹⁷

---

⁹⁷ Пак там, стр. 375.

4. РАЗШИРЯВАНЕ НА МРЕЖАТА ЗА НАКАЗАТЕЛЕН КОНТРОЛ СЪС САНКЦИИ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

Както бе споменато в началото, интензивното използване на санкции на свобода в никакъв случай не може да се разбира погрешно като автоматична индикация за заместване на наказанието лишаване от свобода с алтернативни мерки без лишаване от свобода. Затова е важно да се изследват последствията от изпълнението и използването на санкции без лишаване от свобода, за да се открият отклонения от целта за налагане на алтернативи на лишаването от свобода.

4.1. Разширяване на мрежата за наказателен контрол

Проблемът става съвсем ясен, когато се разгледа ситуацията в Съединените щати, където санкциите без лишаване от свобода се насърчават като алтернатива на масовото прилагане на лишаването от свобода. Фелпс⁹⁸ сочи, че вместо намаляване на затворническата популация, САЩ са започнали бързо разширяване на наказателния контрол, което включва лишаване от свобода и надзор без лишаване от свобода. Вместо да замести широкомащабното лишаване от свобода, широкомащабната пробация го допълва. Въпреки че – или може би понеже – нивото на приложение на наказанието пробация в САЩ е почти седем пъти повече отколкото в Европа⁹⁹, Европа също може да се поучи от анализа на това развитие. Още през 1981 г. Остин и Крисбърг¹⁰⁰ анализират как движенията за реформа на наказателното правосъдие, целящи отначало намаляване на затворническата популация, пренасочване от наказателно преследване към извънсъдебни програми за обществено въздействие и декриминализация, вместо това постигат разширяване на мрежата от социален

---

⁹⁸ Phelps, M. S. (2015): The Curious Disappearance of Sociological Research on Probation Supervision, *Criminal Justice and Law Enforcement Annual: Global Perspectives*, no. 2 (April 2015) forthcoming.

⁹⁹ 1560 на 100 000 човека в САЩ според Phelps 2015, стр. 3 срещу 210 на 100 000 по данни от Space II.

¹⁰⁰ Austin, J. and B. Krisberg (1981): Wider, Stronger, and Different Nets: The Dialectics of Criminal Justice Reform, in: *Journal of Research in Crime and Delinquency* 18, No. 1, стр. 165–196.

контрол над поведението. През 1985 г. Стенли Коен¹⁰¹, автор, който не се ограничава само до американската перспектива, описва пробацията като разширяване на контрола от системата на наказателното правосъдие. Според Коен пробацията често се прилага спрямо хора, които, ако не съществуваша мерки на свобода, не биха били изпратени в затвора, но за сметка на това биха били оставени без никакъв надзор над поведението. Друг важен етап в дискусиата е белязан от труда на Саймън¹⁰² за трансформацията през XX век на системата за условно предсрочно освобождаване в Калифорния. Според неговото изследване дисциплинарният модел за предсрочно освобождаване е преобразуван отначало в клиничен. Докато първият модел има за цел нормализиране на индивида с ангажираното участие на обществото, вторият модел се изгражда около професионален служител-надзорник с клиничен подход към рехабилитацията. В края на XX век се появява управленската версия на модела, която спомага за прилагане на контрол над растящия брой безработни и бедни (вследствие на икономическите промени) чрез използване на актюерски модели и средства за прогнозиране на рискове. С растящите случаи на отмяна на предсрочното освобождаване¹⁰³, вместо да предложи алтернатива на лишаването от свобода, системата за условно освобождаване води до увеличаване на броя на затворниците. Този „модел за управление на отпадъците“ в предсрочното освобождаване не изключва словесната подкрепа за рехабилитационния идеал, докато в същото време ресурсите се разпределят за други цели¹⁰⁴. Пример за това е предложението за включване в курсове за професионална квалификация, които обикновено не помагат на обучаемите да намерят работа, но въпреки това невявяването им за обучение се санкционира. Ако условно освободените не се възползват от – съвсем оскъдните – предложения за консултиране, се активират механизми за личната отговорност. Преобладаващото схващане е, че условно освободените просто трябва да променят нагласата си и да правят правилния избор. В противен случай е възможно да се използват средствата за правоприлагане, които, за разлика от оскъдните ресурси за рехабилитация, всякога са налични¹⁰⁵.

За съжаление *Правилата за пробация на Съвета на Европа* от 2010 г. също са изготвени в духа на оценката „риск–нужди“, използвана в модела „Риск, нужди и реакция“¹⁰⁶. Относно наблюдението и оценяването например правило 66 гласи следното: „Когато е необходимо, преди и след наблюдението, трябва да се

¹⁰¹ Cohen, S. (1985) *Visions of Social Control: Crime Punishment and Classification*, Polity Press, Cambridge.

¹⁰² Simon, J. (1994): *Poor Discipline: Parole and the Social Control of the Underclass, 1890-1990*, Chicago: University of Chicago Press.

¹⁰³ Padfield, N. and S. Maruna (2006): *The revolving door at the prison gate*.

¹⁰⁴ Mona Lynch (2000): *Rehabilitation as Rhetoric: The Ideal of Reformation in Contemporary Parole Discourse and Practices*, in: *Punishment & Society* Vol. 2, No. 1, стр. 40–65.

¹⁰⁵ За примери вж. изследването на Мона Линч (Mona Lynch), 2000 г.

¹⁰⁶ Andrews, D.A. and J. Bonta (2010): *The Psychology of Criminal Conduct*, fifth edition, Ohio: Anderson.

направи оценка на нарушителите, включваща пълно и систематизирано разглеждане на индивидуалния случай, а освен това и рискове, позитивни фактори и нужди, интервенциите, необходими за справяне с тези нужди и отзивчивостта на нарушителите по отношение на тези интервенции.¹⁰⁷ Макар справянето с нуждите на наблюдаваното лице да изглежда като нещо, което трябва да бъде одобрено от всяка гледна точка на рехабилитацията, важно е да се отбележи, че нуждите, както са формулирани в тази концепция, са свързани с концепцията за риск. Рискът се отнася до възможността от настъпване на вредоносни последствия, а оценката на риска по смисъла на наказателноправните процеси характеризира процеса за определяне на възможността от вредоносно поведение на дадено лице¹⁰⁸, вместо най-напред да се насърчава личната реализация, както се предлага от „Модела за добър живот“¹⁰⁹. Плодотворна перспектива на научните изследвания би било анализирането на различията в интензивността на използване на оценката на риска и последствията от това за разширяване на мрежата за наказателен контрол.

4.2. Европейски поглед върху разширяването на мрежата за наказателен контрол от Нидерландия и Германия

Проучвания на ефекта от разширяване на мрежата за наказателен контрол се правят и в Европа, например в изследването на Спаанс върху въвеждането на общественополезен труд в Нидерландия¹¹⁰. През 1981 г. в Нидерландия се въвежда общественополезен труд с изричната цел да се намали затворническата популация. За да се избегне прилагането на санкцията общественополезен труд в случаи, които иначе не биха били наказани с лишаване от свобода, са установени правила, допускащи прилагане на тази санкция единствено в случаи, които иначе биха довели до частично ефективна присъда лишаване от свобода за срок до шест месеца. Изследването сочи, че за период от десет години (до 1994 г.) се наблюдава почти постоянно нарастване на прилагането на наказанието общественополезен труд, но без видимо отражение върху броя на (краткосрочните) присъди лишаване от свобода. Докато делът на присъдите общественополезен труд нараства от 4 % през 1985 г. до 15 % през 1994 г., делът на наказаните с краткосрочно ефективно лишаване от свобода остава непроменен на около 18 %. От проведените интервюта със съдии е установено още, че полагането на общественополезен труд се оценява като алтернатива на наказание глоба или условно лишаване от свобода. Резултатите от изследване за сравняване нивата на рецидивизъм при група извършители, осъдени на

¹⁰⁷ Препоръка CM/Rec(2010)1 на Комитета на министрите към страните членки относно правилата за пробация на Съвета на Европа, правило № 66.

¹⁰⁸ Ward, T. and Sh. Maruna (2007): *Rehabilitation*, Routledge: New York, стр. 44 f.

¹⁰⁹ Пак там, стр. 107 ff.

¹¹⁰ Spaans, E.C. (1998): „Community Service in the Netherlands. Its Effects on Recidivism and Net-Widening“, in: *International Criminal Justice Review* Vol. 8, стр. 1-14.

ефективно лишаване от свобода, група осъдени на общественополезен труд и група осъдени на условно лишаване от свобода, потвърждават очакванията – по-ниски нива на повторно извършителство сред групата полагащи труд в полза на обществото и групата на условно осъдените, за разлика от осъдените на ефективно лишаване от свобода. Оказва се обаче, че тези групи не са сравними, макар да са а priori подбрани по възраст, пол и вид правонарушение. Групата на лишените от свобода се оказва с много повече предишни регистрации в полицията, отколкото другите две групи. Следователно, съдиите са налагали наказанието общественополезен труд като алтернатива на условна присъда, а не на ефективно лишаване от свобода, тъй като двете групи осъдени без лишаване от свобода показват сравними проценти на предишни и последващи регистрации в полицията. Макар заради несравнимостта на групите да не може да се направи извод, че нивата на рецидивизъм са по-ниски след полагане на труд в полза на обществото отколкото след освобождаване от затвора, вместо това авторите на изследването заключават, че общественополезният труд е използван от съдиите по начин, който води до разширяване на мрежата за наказателен контрол. Определени са оценки за сериозността на извършените престъпления, които след това са използвани за определяне процента на случаите, в които общественополезният труд действително е заменил ефективното лишаване от свобода. От тези данни Спаанс заключава, че полагането на труд в полза на обществото е изиграло само скромна роля за намаляване на ефективното краткосрочно лишаване от свобода. Въз основа на сравненията на сериозността на престъпленията, наказани с различните санкции, едва 30 до 50 % от съдебните актове, постановяващи общественополезен труд, са заменили ефективното лишаване от свобода, докато в 26 до 44 % от случаите е установен ефект на разширяване на мрежата за наказателен контрол. Тези резултати съвпадат с подобни изследвания от други (англоговорящи) страни с дългогодишна практика в прилагането на общественополезен труд като санкция. В тези изследвания Спаанс открива ефект на разширяване на мрежата за наказателен контрол, възлизащ на приблизително 50 %, а сравними резултати са установени и за други видове „алтернативни“ санкции¹¹¹.

Експеримент със случайно подбрани контролни групи от Германия¹¹² също сочи точно в посоката на разширяване на мрежата за наказателен контрол. Оценката на пилотен проект в провинция Баден-Вюртемберг за използване на електронно наблюдение на предсрочно освободени затворници и на лишени от свобода, освобождавани за работа през деня, сочи, че електронното наблюдение се прилага спрямо извършители, които без друго представляват нисък риск и поради това за тях не се изисква специален надзор. Също така подбраните за

¹¹¹ Spaans 1998, p. 12 f. с последващи препраки.

¹¹² Wößner, G. and A. Schwedler (2012) What do we gain from early release preparation under electronic monitoring? 68th Annual Meeting of the American Society of Criminology, Chicago, 15.11.2012, http://www.mpicc.de/ww/de/pub/forschung/forschungsarbeit/kriminologie/elektronische_aufsicht_im_voll.htm

участие лица не са типични представители на затворническата популация като цяло. Много от тях например са нарушители на закона за движение по пътищата. Вместо 75 души, колкото е трябвало да са участниците в проекта в продължение на една година, електронно наблюдение е приложено само в 46 случая. Важна цел на проекта е да бъдат включени за участие затворници, които първоначално са наказани от съда с глоба, но по-късно са лишени от свобода заради неплащане на глобата. Тези случаи са ярки примери за приложение на принципа за пропорционалност, тъй като дори първоначалното намерение на първоинстанционния съд при налагане на наказание глоба е било да се избере санкция с по-ниска степен на вмешателство от лишаването от свобода. Само един (!) такъв случай е включен в пилотния проект, което довежда до политическо решение за прекратяване на проекта¹¹³. Очевидно вземащите решения не са склонни да възприемат електронното наблюдение като сравнимо по своята ефективност с лишаването от свобода. Прилагането му в този контекст почти неизбежно би довело до ефект на разширяване на мрежата за наказателен контрол, тъй като новата интервенция би била използвана в случаи, в които не би било наложено лишаване от свобода.

Ако се обобщят тези констатации, става ясно колко са важни изследванията на ефекта от разширяване на мрежата за наказателен и социален контрол, тъй като по никакъв начин не може да се приема за безспорно, че санкциите на свобода заместват в пълна степен наказанието лишаване от свобода.

---

¹¹³ Stuttgarter Nachrichten 22.05.2013: Elektronische Fußfessel. Modellversuch ist gescheitert <http://www.stuttgarter-nachrichten.de/inhalt.elektronische-fussfessel-modellversuch-ist-gescheitert.a4a52944-ecd1-4105-b39d-e4c92f5c6629.presentation.print.v2.html>

5. РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ И САНКЦИИ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

Терминът „ресоциализация“ е предмет на дискусии във всички държави членки, както и в дискурса на международната криминологична общност. Той може да се замени с няколко подобни термина като рехабилитация, реинтеграция, възпитание или индивидуална превенция на престъпността, като изборът на израз зависи от акцента на националната перспектива и предпочитанието на съответния автор. Затова е необходимо да изясним в кой смисъл и с коя конотация терминът се използва в рамките на настоящата инициатива.

В правото (напр. в чл. 2 на германския федерален *Закон за затворите*) ресоциализацията често се разбира като индивидуална превенция на престъпността. Смята се, че тя е позитивна форма на специална превенция за разлика от негативната, като последната се разглежда като селективно ограничаване или лишаване от дееспособност на лица, за които се приема, че са опасни. Съгласно германското законодателство например ресоциализацията се определя като процес на приучаване за водене на живот без престъпления и с поемане на социална отговорност. От тази гледна точка повторното извършителство се използва като най-важната, ако не и единствената променлива за измерване на ефикасността на всеки вид санкция, наложена с цел предотвратяване на престъпността, като например лишаване от свобода или негови алтернативи. Тази гледна точка към ресоциализацията¹¹⁴ се свързва също с усилията за оценяване, подкрепени през последните петнадесет години с перспективата и терминологията на „какво действа“ и „политика, основана на доказателства“, с които се насърчават експерименталните изследвания. Този стеснен подход към понятието ресоциализация или рехабилитация – като вторият термин е предпочитан в англо-американския дискурс – напоследък е критикуван от редица автори, тъй като той означава свеждане на извършителя до конгломерат от фактори на риска и нуждите¹¹⁵. Според алтернативния „Модел за добър живот“, разработен от Тони Уорд и екипа му и споменат по-горе, (бившият) извършител се възприема по-скоро като субект, отколкото

¹¹⁴ Станала известна от концепцията на Andrews, D. A and J. Bonta (2010) *The Psychology of Criminal Conduct*, Cincinnati, 5th edition.

¹¹⁵ Ward, T. and Sh. Maruna (2007): *Rehabilitation. Beyond the Risk Paradigm*, London and New York.

като обект на ресоциализацията, като се подкрепят неговите предпочитания и предложения какво ще е полезно и какво ще подейства в неговия случай, за да води по-добър живот, който – най-малкото заради риска от връщане в затвора – обикновено предполага живот без престъпления. От този модел може да се извлече поуката, че, когато е възможно, мерките не бива да се налагат против волята на извършителя, а в съответствие с неговите нужди и желания. Когато се прилага тази концепция, въпросът дали дадена мярка действа или не с оглед превенцията на повторното извършителство, става по-маловажен за нейното обосноваване предвид конституционните права на извършителя. Важен извод за изследванията на различни видове санкции е да се фокусират върху гледната точка на лицето, на което е наложена дадена санкция и как то я възприема, а не само върху ефекта ѝ върху неговото поведение. Това означава, че изследователските методи трябва да са по-скоро количествени представителни проучвания (surveys) и включено наблюдение, вместо експерименти със случайно подбрани контролни групи.

Когато се обсъжда ресоциализацията и се отделя специално внимание на ролята на гражданското общество в процеса, трябва да е ясно и че съсредоточаването единствено върху въпроса за повторното извършителство е твърде тясно. Следователно с оглед на тази цел общото определение за ресоциализация следва да отчита ролята на гражданското общество в процеса. В това отношение са важни два аспекта. Единият е разбиране на ресоциализацията, включващо „поправянето“ на десоциализиращите аспекти на лишаването от свобода или санкциите на свобода. Другият е да се възприема ресоциализацията като двустранно интерактивно усилие на бившия извършител и обществото, което може да се характеризира и като реинтеграция.

Престоят в затвора е свързан с няколко лишения, произтичащи от лишаването от свобода или в допълнение към него. Попаднали в затвора, лишените от свобода могат да загубят работата си, жилището си, а семейните връзки, както и близките приятелства стават крехки. Заради високите разноски по наказателното производство, задължението да се изплащат обезщетения на жертвите и ниското заплащане в затвора (ако затворникът въобще работи) финансовите проблеми и дълговете растат. Опасността от самоубийство е по-голяма, отколкото извън затвора, а по време на престоя в затворническите заведения здравословното състояние на повечето лишени от свобода се влошава. Тази ситуация и клеймото на затворник правят трудно завръщането в обществото. От тази гледна точка ресоциализацията трябва на първо място да е опит за смекчаване на отрицателните последици, които лишаването от свобода нанася върху социализацията на затворника. Това виждане е намерило място и в законодателството, както е видно например от член 3, ал. 2 на германския федерален *Закон за затворите*, който гласи, че като част от усилията за ресоциализация затворът трябва да противодейства на вредните последици, причинени от лишаването от свобода. Вредните последици от санкциите без лишаване от свобода са по-малко познати, но със сигурност се подразбира, че

има такива. Това става ясно, когато се замислим например как електронното наблюдение се отразява на наблюдаваното лице, както и на семейството и близките му.

Разбирането на ресоциализацията като двустранен процес, ангажиращ гражданското общество, подчертава необходимостта обществото да гледа на затворника – по време на лишаването му от свобода и след това – като на личност, завръщаща се в обществото. Без такава обществена нагласа, концепцията за ресоциализация не може да се осъществи. В този смисъл, както е формулирано например от Алесандро Барата¹¹⁶, подчертавайки двустранния характер на процеса, ресоциализацията се нарича „реинтеграция“.

Всички тези аспекти имат ключово значение за разбирането на ресоциализацията като нещо повече от неизвършване на нови престъпления, а по-скоро като увеличаване на шансовете извършителите отново или за първи път да имат добър живот, чието съдържание се определя от самите тях. Такова тълкуване включва и активна подкрепа от страна на обществото за преодоляване на негативните последици от лишаването му от свобода, без едностранно да се очакват усилия само от страна на лишения от свобода, освободеното от затвора лице или извършителя под пробационен надзор.

Аспектът, свързан със социалната реабилитация, стои в основата и на трите вече посочени рамкови решения. Те изискват трансферът да подобри изгледите за социална реабилитация¹¹⁷. Признава се, че това често е свързано с изричното искане на обвиняемото или осъденото лице.

Според описания от Саймън и Линч „модел за управление на отпадъците“ упоритата реторика за рехабилитация може да обслужва обществен и политически дискурс, който все още поддържа идеята за реформиране на престъпниците. Необходимо е обаче поне да се отдаде заслуженото на възможността хората да се променят и да се откажат от престъпленията, за да излезе на преден план съвместното развитие, представено в модела за личностно развитие (enrichment model) на Саймън. Според тези автори това обаче се отрича, както и не се насърчават обществените и икономически промени, необходими за намаляване на бедността. Въпрос на дискусия е доколко тези американски модели са приложими към ситуацията в Европа, но е ясно, че не е изключено да съществуват поне подобни тенденции.

Въпреки ориентацията им към риска и нуждите, в *Правилата за пробация* на Съвета на Европа все пак посочват рехабилитацията като цел. Тъй като разпоредбите им са правно обвързващи, няма съмнение, че те не са нищо

¹¹⁶ Baratta, Al. (2001) Resozialisierung oder soziale Kontrolle? Für ein kritisches Verständnis der sozialen „Reintegration“. In: G. Bitz u. a. (Eds.): Grundfragen staatlichen Strafens: Festschrift für Heinz Müller-Dietz zum 70. Geburtstag. München 2001, pp. 1-17.

¹¹⁷ Доклад за прилагането на рамковите решения (COM/2014/057 final), стр. 9.

друго освен празни думи за рехабилитация, подобно на описаната от Линч ситуация в Съединените щати.

В *Правилата за пробация* на Съвета на Европа рехабилитацията е дефинирана като „широка концепция, означаваща голямо разнообразие от интервенции, целящи насърчаване на въздържанието и възвръщане от страна на извършителя към неговия статут на почтен човек“. Това поражда опасението, че рехабилитацията се разбира в посочения по-горе най-тесен смисъл. Това може да се обясни частично с използването на различна терминология, а не с различно съдържание. Освен „рехабилитация“ в *Правилата за пробация* на Съвета на Европа има и изискване за „обратно заселване“. Обратното заселване е процесът на реинтеграция на лишения от свобода обратно в обществото. Изглежда обаче, че тук отново се прилага тясната представа за ресоциализация, защото „обратното заселване“ засяга периода на наблюдение, след като нарушителят е напуснал затвора, но все още е обект на някои законови задължения – например мерки след предсрочно освобождаване. Освен рехабилитация и обратно заселване в *Правилата за пробация* на Съвета на Европа има и изискване за „последващи грижи“. С това се има предвид процесът на интегриране на доброволно основание и след окончателно освобождаване от мястото за лишаване от свобода обратно в обществото по конструктивен, планиран и наблюдаван начин¹¹⁸. Това включва някои елементи на представеното по-горе по-широко разбиране за рехабилитация. Въпрос на дискусия е обаче дали това е достатъчно.

---

¹¹⁸ Recommendation CM/Rec(2010)1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules. Adopted by the Committee of Ministers on 20 January 2010 at the 1075th meeting of the Ministers' Deputies.

6. ЗАСИЛВАНЕ НА РОЛЯТА НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО В САНКЦИИТЕ БЕЗ ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

През последните десетилетия ролята на гражданското общество често има силно отрицателно въздействие върху целта за реинтеграция на бившите извършители на престъпления. Това е особено вярно в случаите, когато обществеността се опитва да осуети заселването на освободени от затвора бивши извършители на сексуални престъпления в своите квартали. На този фон е важно да се постави въпросът как могат да се подкрепят нагласите и реакциите в полза на реинтеграцията. Това е важно не само за рехабилитацията в по-широк смисъл, както бе посочено по-горе, но и за ресоциализацията в тесния смисъл на предотвратяване на повторно извършване на престъпления.

6.1. Възстановително правосъдие

Много важна концепция в тази връзка са кръговете за подкрепа и отговорност (Circles of Support and Accountability, COSA). От участващите в настоящата инициатива страни обаче такива кръгове функционират единствено в Белгия, и то засега само като пилотна инициатива¹¹⁹. Подобно на други подходи, основани на възстановително правосъдие, COSA могат да са пример за засилване и насърчаване на ролята на гражданското общество, в това число на хората без юридическа квалификация и студентите. Друг вид програми за възстановително правосъдие – възстановително конфериране “лице в лице” (face-to-face Restorative Justice Conferences, RJC), също са представени в систематичния преглед на „Кембъл ривю“¹²⁰. Възстановителното конфериране събира правонарушителите, жертвите и техните общности. Мета-анализът на резултатите от десет експеримента със случайно подбрани контролни групи сочи леко, но ясно преимущество на възстановителното конфериране пред традиционните подходи, като разгледаните случаи са насочени към възстановително правосъдие на

¹¹⁹ Sivri, S., Taeymans M., Procevaluatie proefproject COSA Antwerpen, De eerste ervaringen met COSA in België, Dienst voor het Strafrechtelijk Beleid, FOD Justitie, January 2014, http://www.dsb-spc.be/doc/pdf/EVALUATIE_COSA_NL%28lightversie%29.pdf

¹²⁰ Strang H., et al. (2013): Restorative Justice Conferencing (RJC) Using Face-to-Face Meetings of Offenders and Victims: Effects on Offender Recidivism and Victim Satisfaction. A Systematic Review, <http://www.campbellcollaboration.org/lib/project/63/>.

различни етапи от процеса на наказателното правораздаване – от етапа на прекратяване на наказателното производство до прилагане на възстановително конфериране след постановяване на присъди лишаване от свобода и пробация. Когато авторите подчертават категорично по-ниската цена на възстановителното конфериране в сравнение с традиционните подходи в правораздаването, това трябва да предизвиква и повишено внимание. Трябва да се разработват и наблюдават модели как да се гарантират процесуалните права на извършителите в процедурите на възстановителното правосъдие. Макар да са целесъобразни с оглед участието на гражданското общество, не е достатъчно да се разчита на това, че извършителите могат да получат санкция, алтернативна на традиционните наказания. Друг аспект, за който трябва да се внимава, когато се борави с този вид изследвания, е фактът, че те обслужват тенденцията да се ограничава рехабилитацията до липсата или намаляването на повторното извършителство. Това е особено проблематично по отношение на програмите за възстановително правосъдие, имащи за цел много по-широко и ангажирано участие на обществеността. Макар тези подходи да съдържат намерението да се борави с проблемите и конфликтите, а не пряко с правонарушенията, извършителите и жертвите, те не могат да бъдат превърнати само в инструмент за превенция на престъпността.

6.2. Граждански мониторинг

Друга възможност за засилване и насърчаване на ролята на гражданското общество и в същото време на спазването на стандартите за правата на човека по отношение на санкциите е прилагането на граждански мониторинг. Основен принцип 15 на *Препоръка CM/Rec(2010)1 на Комитета на министрите към страните членки относно правилата за пробация на Съвета на Европа* гласи, че „пробационните служби подлежат на периодични институционални инспекции и/или независим мониторинг“. Следователно правилата са съвсем същите, както тези за затворите, посочени в основен принцип 9 на *Европейските правила за затворите*. Въвеждането на омбудсман или на защитници на човешките права са сред начините, по които това може да се постигне¹²¹. Същевременно участието на НПО укрепва връзката с гражданското общество. Предвид факта, че „дейността по надзор на наказанията [...] се осъществява ежедневно в пробационните служби и домовете на поднадзорните лица, а не само в затворническите заведения“¹²², изглежда отживелица да се ограничават усилията за разработване на системи за мониторинг само в местата за лишаване от свобода. Подкомитетът на ООН, отговарящ за прилагане на *Факултативния протокол към Конвенцията на ООН против изтезанията и други форми на жестоко, нечовешко или унижително отнасяне или наказание*, посети неотдавна Националния превантивен механизъм

¹²¹ Коментар към *Препоръка CM/Rec(2010)1 на Комитета на министрите към страните членки относно правилата за пробация на Съвета на Европа*, Документи от 1075-та среща на министерските заместници от 20 януари 2010 г., допълнение 3, стр. 5

¹²² Robinson, McNeill, Maruna 2013 цитирани в McNeill, Beyens 2013, 2.

на Германия. В доклада си¹²³ за посещенията експертите критикуват осъществяванията от германския превантивен механизъм мониторинг на местата за лишаване от свобода заради ограничаване на подхода да се посещават единствено затворнически институции. Препоръчва се да се извършва и преглед на законодателството. Друга препоръка е да се осъществява сътрудничество с НПО и университетите за подобряване на мониторинга. Този опит може да се използва и надстройва за създаване на независим мониторингов механизъм от представители на гражданското общество без посещения на местата, където се изтърпяват санкциите.

---

¹²³ Подкомитет по предотвратяване на изтезанията и други форми на жестоко, нечовешко или унижително отношение или наказание (2013): Доклад от посещенията на Подкомитета по предотвратяване на изтезанията и други форми на жестоко, нечовешко или унижително отношение или наказание с цел консултантска помощ за националния превантивен механизъм на Федерална република Германия, CAT/OP/DEU/R.2 http://www.nationale-stelle.de/uploads/media/Germany_Report_NPM-final_01.pdf .

7. АЛТЕРНАТИВНИ МЕРКИ: ГЛЕДНИ ТОЧКИ ОТ БЕЛГИЯ, БЪЛГАРИЯ, ГЕРМАНИЯ, ЛИТВА И ИСПАНИЯ И НЯКОИ ОБЕЩАВАЩИ ПРАКТИКИ

7.1. Алтернативи на лишаването от свобода в петте страни

В работния процес бяха описани примери на алтернативни мерки и/или мерки на свобода¹²⁴, като експерти от страните бяха помолени да добавят санкции, които не са изброени в списъка. Трябва да се има предвид, че дефинициите на мерките са различни в различните страни, въпреки че авторите се опитаха да ги ограничат, като използват определенията по-долу. Подобни мерки все още се прилагат различно, с различна цел и спрямо различни групи престъпления или нарушители, без това винаги да е видно.

Настоящият доклад се спира на мерки, които се прилагат спрямо пълнолетни и само по изключение спрямо непълнолетни.

ТАБЛИЦА 1: АЛТЕРНАТИВИ НА ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА

Алтернативни мерки ¹²⁵	Белгия	България	Германия	Литва	Испания	Каталуния
а) Отказ от наказателно преследване	√	-	√	-	-	-
б) Отлагане на решението за налагане на наказание	-	-	(√)	-	-	-

¹²⁴ Описанието на различни видове санкции, несвързани с лишаването от свобода, се позовава на May/Wood 2010, стр. 146 и следващи; в крайна сметка този списък е подобен на подхода, възприет в Spasce II, стр. 14-16, но включва и мерки, определяни като попадащи в пенитенциарната система.

**ТАБЛИЦА 1: АЛТЕРНАТИВИ НА ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА
(ПРОДЪЛЖЕНИЕ)**

Алтернативни мерки ¹²⁵	Белгия	България	Германия	Литва	Испания	Каталуния
в) Условна присъда	√	√	√	√	√	√
г) Пробация	√	√	√	√	√	√
д) Пробация със засилен надзор		-		√		
е) Обществено-полезен труд	√ + г)	г) + (√)	г)	г)	√ + г)	√ + г)
ж) Глоба	√	√	√	√	√	√
з) Подходяща глоба	-	-	√	-	√	√
и) Дневен режим	-	-	-	-	-	-
й) Полицейски час	-	(√)	(√)	√	√	√
к) Електронно проследяване с GPS	√	√	√	√	√	√
л) Лечение на зависимости	√	(√)	√	(√)	√	√
м) Терапия	-	-	(√)	-	-	-
н) Поправителен лагер	-	-	-	-	-	-
о) Обезщетение	(√)	-	(√)	-	(√)	(√)
п) Медиация жертва – извършител	√	-	√	-	-	√
р) Семейно-групово конферирание	-	-	-	-	-	-
с) Подкрепящи кръгове	√	-	-	-	-	-
т) Заповед за експулсиране		√	√		√	√
у) Депортиране		√	√		√	√

**ТАБЛИЦА 1: АЛТЕРНАТИВИ НА ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА
(ПРОДЪЛЖЕНИЕ)**

Алтернативни мерки ¹²⁵	Белгия	България	Германия	Литва	Испания	Каталуния
ф) Лишаване от свобода с прекъсвания	(√)	-	(√)	√	(√)	(√)
х) Други примери						

- а. Отказ от наказателно преследване. Прекратяване на наказателното производство без налагане на други мерки или условия. Алтернатива не само на лишаването от свобода, но и възможно във всеки етап на производството.**

Във всички страни съществува някаква форма на прекратяване на наказателното производство без налагане на санкция при маловажни нарушения. В някои страни някои действия не са квалифицирани като престъпления, а само като административни нарушения. Такъв подход се възприема в **България** и **Литва** към някои леки правонарушения, които не се квалифицират като престъпления и не фигурират в свидетелството за съдимост и регистрите. Такъв е случаят с множество нарушения на закона за движение по пътищата в **Германия**. Отказът от наказателно преследване се прилага, обаче, и в случаи, когато то е започнало и в някакъв момент се прекратява.

Освен това, в **Германия** по отношение на всички видове простъпки ("Vergehen")¹²⁶, наказателното производство може да се прекрати, ако вината на заподозрения се счете за незначителна (при осъждане) и ако не е налице обществен интерес от наказателно преследване. Друг случай на прекратяване на производството без налагане на мярка е когато се очаква друга присъда и присъдата по първото дело няма да промени съществено продължителността на наказанието. При същите условия, но при по-голямо „количество вина“ (но все пак сравнително малка), производството може да се прекрати след изпълнението на известни условия (напр. реституция, превод на сума на благотворителна организация или на държавата, обучение). В **Белгия** полицията прилага отказ от наказателно преследване в досъдебната фаза по отношение на леки случаи на употреба на наркотици.

¹²⁵ Вж. определението по-долу.

¹²⁶ Нарушение, за което законът предвижда минимална присъда от по-малко от една година лишаване от свобода.

Амнистиите са подход, различен от отказа от преследване и ограничен до определен брой случаи, но последиците му са подобни. В **България** отказ от наказателно преследване се е прилагал в случаи на амнистия, гласувана от Парламента по отношение на престъпления срещу комунистическия режим (преди 1990 г.), престъпления по непредпазливост преди 1 юли 2008 г., наказуеми с до пет години лишаване от свобода (с изключение на случаите, когато извършителят е бил в пияно състояние или е причинил тежка телесна повреда или смърт), и няколко случая на престъпления, свързани с наркотици.

Разглеждането на тези национални подходи като алтернативи на лишаването от свобода повдига въпроса дали деянията иначе биха попаднали в обхвата на санкция лишаване от свобода. Поне от гледна точка на Германия може да се каже, че определянето на леки правонарушения като административни нарушения (а не като престъпления) е алтернатива дори на лишаването от свобода, тъй като има доста лишени от свобода, които са извършили леки престъпления (като напр. пътуване без билет в обществения транспорт), сравними с административните нарушения.

б. Отлагане на решението за налагане на наказание. Лицето е намерено за виновно за извършване на престъпление, но въпросът дали да се наложи наказание остава отворен за известно време и зависи от поведението на извършителя междуременно.

Сред участващите страни такъв подход откриваме единствено в **Германия**. Там той се прилага по отношение на непълнолетни правонарушители¹²⁷, за които не е ясно дали следва да се наложи лишаване от свобода или други мерки са достатъчни. Подобна разпоредба съществува и за пълнолетни по отношение на глоби (чл. 59 от *Наказателния кодекс*), но това се случва твърде рядко. Другите страни участници в проекта не докладват за подобен вид мярка.

в. Отложено изпълнение на някои наказания/условна присъда. Лицето е намерено за виновно, но действителното прилагане на наказанието ще зависи от това лицето да не извърши повторно правонарушение в бъдеще, без налагане на други мерки (може и да е форма на пробацията в националното право).

Не е сигурно дали всички страни позволяват отложено изпълнение на наказание без други мерки, освен условието да не се извършва друго правонарушение. В общия случай отложеното изпълнение се прилага заедно с пробационни мерки, но наличната статистика не позволява да се определи броят на присъдите с отложено изпълнение без наложени други мерки. Така например в **Германия** се отчитат само пробационните случаи с назначен пробационен служител, въпреки че повечето присъди с отложено изпълнение/пробация не включват назначаването на пробационен служител и налагането на други мерки.

¹²⁷ Младежи до 21 години според чл. 27 от *Закона за съдилищата за младежи в Германия*.

- г. **Пробация.** Осъденото лице е под надзор извън затвора. Надзорът може да приеме много различни форми. Осъденото лице обикновено се среща с пробационен служител, изпълнява и други изисквания, например форми на контрол (като изследване на урината), и търпи известни ограничения (напр. на свободата на придвижване и избора на работа).

Пробацията съществува във всички разглеждани страни. Няма статистика обаче за съпътстващите ограничителни мерки, както и за начина на контролиране на съблюдаването им.

Щом дори параметрите, при които обикновено се прилага пробацията, варират в известна степен, остава въпросът и при какви престъпления и извършители се прилага. Ето защо в различните правни култури тя може да бъде наложена в несравними случаи или по несравними начини, без това да е видно.

По отношение на условията, при които може да се приложи пробация:

- В **Белгия** съществуват две основни категории: условно осъждане или отложено изпълнение на наказанието. Условното осъждане е възможно при наказание до пет години лишаване от свобода и когато лицето не е било осъждано на повече от 6 месеца. Ако бъде успешно осъществена, тази мярка няма да се появи в регистрите за съдимост. Отложеното изпълнение на наказанието е възможно при присъди до пет години лишаване от свобода и липса на предишни осъдителни присъди от повече от 12 месеца. За определени групи престъпления пробацията е изключена, напр. сексуални престъпления спрямо непълнолетни, взимане на заложенници и изнасилване. И в двата случая е необходимо съгласието на лицето, на което се налага пробационната мярка.
- В **България** пробацията е самостоятелно наказание. При условно осъждане – когато съдът налага наказание до три години лишаване от свобода и лицето не е осъждано на лишаване от свобода за престъпление от общ характер – съдът също може да постанови някои пробационни мерки. Пробационни мерки могат да бъдат наложени и при условно предсрочно освобождаване. Пробацията е въведена през 2005 г. и оттогава се прилага за между 9 000 и 11 500 души годишно¹²⁸. Около 30 % от всички осъдени лица са осъдени на пробация.
- В **Германия** пробацията е възможна при присъди до две години лишаване от свобода, независимо от наличието на предишни присъди. Предсрочното освобождаване е по-скоро „изходна мярка“ и също се наблюдава от пробационната служба.
- В **Литва** пробацията е възможна при присъди до четири години лишаване от свобода за едно или няколко леки или неумишлени престъпления,

¹²⁸ Източник: Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“.

както и при присъди до шест години лишаване от свобода за престъпления по непредпазливост¹²⁹.

- **Испанското** право не съдържа дефиниция на пробацията. За целите на настоящото изследване бяха взети предвид две възможни мерки: отлагане на изпълнението и замяна на присъдата. Първата може да е придружена от разнообразни мерки, а замяната единствено или от (подоходна) глоба, или от общественополезен труд. При случаи на насилие, основано на пола, обаче, присъдата може да бъде заменена само с общественополезен труд. И двете мерки са приложими при присъди до две години лишаване от свобода, ако това е първо правонарушение. При престъпления, извършени поради наркотична зависимост, се включват присъди до пет години лишаване от свобода и няма ограничения правонарушението да е първо, но трябва да се докаже участие в терапевтична програма или детоксикация. По отношение на хора с нелечими болести няма максимален праг на присъдата, който да изключва възможността за пробация. В същото време общественополезният труд и глобата (както и постоянното местопребиваване) се определят като собствен вид (меки) наказания.

Съгласие за налагане на пробационна мярка се изисква в **Белгия**. В **Германия** съгласие се изисква само за мерките за медицинско лечение или терапия при зависимости или настаняване в подходящ дом или институция; съгласието на лишения от свобода е необходимо за условно освобождаване. В някои страни е необходимо съгласие за общественополезен труд, наложен като пробационна мярка (вж. по-долу: **е) Общественополезен труд**).

Продължителността на пробацията варира. В **Белгия** е между една и пет години (1 – 3 години за леки престъпления); в **България** – от 6 месеца до 3 години (три месеца до две години за поправителния труд и 100 до 320 часа годишно за не повече от три поредни години за безвъзмездния труд в полза на обществото); в **Германия** – две до пет години; в **Литва** – една до три години; в **Испания** – две до пет години (нетезки престъпления: 3 – 12 месеца; престъпления, свързани с наркотици: 3 – 5 години).

Възможните мерки при пробация и тяхното действително приложение се различават в голяма степен – от различни образователни програми до мерки на контрол. Тяхното обобщено представяне не би създавало пълна картина. Това вече е направено в рамките на цялостно изследване¹³⁰.

¹²⁹ Съгласно литовския *Закон за пробацията*, тя е условна алтернатива на лишаването от свобода, присъдата с отложено изпълнение и условното освобождаване, като се упражнява надзор върху осъденото лице.

¹³⁰ Flore, D., S. Bosly, A. Hohnhon & J. Maggio (eds.) (2012), *Probation Measures and Alternative Sanctions in the European Union*, Cambridge; <http://www.euprobationproject.eu>.

Пробацията, присъдата с отложено изпълнение и др. се отменят при определени условия:

- В **Белгия** условната присъда става ефективна, ако лицето, на което е наложена пробационна мярка, извърши ново престъпление, за което е издадена присъда в размер най-малко на един месец. Отложеното изпълнение на присъдата автоматично се отменя при извършване на ново престъпление, за което е издадена присъда в размер на над шест месеца. Когато е издадена присъда между един и шест месеца, отмяната е по преценка на съда.
- **България**: Ако осъденият без основателна причина не изпълнява наложената пробационна мярка, съдът може да наложи друга или да замени изцяло или отчасти пробацията с лишаване от свобода. При условно осъждане, ако до изтичане на изпитателния срок осъденият извърши друго умишлено престъпление от общ характер, за което му се наложи лишаване от свобода, той изтърпява и отложеното наказание. Ако престъплението е по непредпазливост, отложеното наказание може да не бъде изтърпяно или да бъде изтърпяно изцяло или отчасти. При условно предсрочно освобождаване освободеният предсрочно изтърпява и неизтърпяната част от наказанието, ако в изпитателния срок извърши ново умишлено престъпление, за което се предвижда наказание лишаване от свобода или не изпълнява постановената пробация. Ако в този срок той извърши престъпление по непредпазливост, отложеното наказание може да не бъде изтърпяно или да бъде изтърпяно изцяло или отчасти.
- В **Германия** първоинстанционният съд разпорежда ефективно изтърпяване на условната присъда, когато осъденото лице: “1. извърши престъпление по време на изпитателния срок, като така покаже, че очакването, на което почива отлагането на присъдата, не се оправдава; 2. тежко или последователно нарушава заповеди или последователно избягва надзора и ръководството на пробационния служител, като по този начин поражда опасения, че ще извърши повторно престъпление; или 3. тежко или последователно нарушава условията на пробация.” Възможно е вместо отмяна, пробационният срок да се удължи или да се изменят условията и насоките на пробация.
- В **Испания**, съгласно чл. 84 от *Наказателния кодекс*, ако правонарушителят извърши друго престъпление по време на определения от съда срок, условното изтърпяване на присъдата се отменя и правонарушителят изтърпява остатъка ефективно. При неизпълнение на разпоредените от съда задължения и условия, съдът може да наложи продължение на изпитателния срок (до пет години), замяна с друга мярка или ефективна присъда.

Като „изходна мярка“, при сходни условия и в същата структурна рамка като пробацията в разглежданите страни, се прилага и предсрочно освобождаване.

Отлагането на ефективно изтърпяване на остатъка от наказанието става най-рано:

- след изтърпяване на една трета от наложеното наказание (**Белгия:** правонарушители за първи път; **България:** непълнолетни¹³¹; **Литва:** престъпления по непредпазливост, наказуеми с до шест години лишаване от свобода, умишлени престъпления, наказуеми с до три години лишаване от свобода, непълнолетни),
- след изтърпяване на половината наказание (**България:** освен в случаите на опасен рецидив; **Германия:** лишени от свобода за първи път или при наличие на особени обстоятелства; **Литва:** престъпления по непредпазливост, наказуеми с над шест години лишаване от свобода, други правонарушители, чието наложено наказание надвишава три години, но не надхвърля 10 години);
- след две трети (**Белгия** при рецидив; в **България:** опасен рецидив; **Германия:** присъди лишаване от свобода, от които са изтърпени над две години; **Литва:** 10 – 15 години; **Испания:** излежава присъда при отворен режим и има добро поведение)¹³²;
- три четвърти (**Литва:** 15 до 25 години лишаване от свобода; **Испания:** във всички останали случаи).

В **Белгия** лицата, изтърпяващи доживотна присъда, могат да бъдат условно освободени след 10 години или след 14 години – ако са рецидивисти; в **Германия** минималният срок, който осъден с доживотна присъда трябва да изтърпи ефективно, е 15 години¹³³. Сроковете посочват минималния срок от време, който осъденият трябва да прекара в затвора; има обаче и други условия, които трябва да се изпълнят.

Д. Пробация със засилен надзор. Много по-строга в сравнение с обичайната пробация. При пробацията със засилен надзор пробационният служител упражнява надзор върху осъдения много по-често, понякога дори всекидневно, като наблюдава всички аспекти от живота му.

Единствено в **Литва** съществува система за интензивен пробационен надзор, която е изрично уредена със закон. Интензивната пробация се осъществява

¹³¹ Лишени от свобода, които са били непълнолетни по време на извършване на деянието, но са пълнолетни към момента, когато е издадена присъдата, се приемат за пълнолетни.

¹³² Въпросното лице трябва да има добро поведение и да е готово да се адаптира към свободен живот в обществото, т.е. да е готово за своята реинтеграция; участвало е в културни и трудови дейности, работило е; затворническото му досие не съдържа дисциплинарни нарушения; присъдата да не е за организирана престъпност или тероризъм (освен когато обвиненията в тероризъм бъдат отхвърлени и лицето сътрудничи с властите); в Каталуния наличието на място за живеене не се счита за предварително условие, а за част от хода на работния процес.

¹³³ Минималният срок на лишаване от свобода може да е по-голям, ако първоинстанционният съд постанови, че вината е в особено големи размери.

посредством електронно наблюдение. При предсрочно освобождаване е възможно лицето да бъде освободено шест месеца по-рано от определената дата.

В **България** съществува само една форма на пробация. Някои от пробационните мерки обаче могат да бъдат възприети като интензивна пробация в други страни. Една от задължителните мерки е личното явяване и подписване в пробационната служба най-малко два пъти седмично. След като лицето е изтърпяло най-малко една четвърт от пробационния срок, задължението за регистрация може да се смекчи. Друга мярка „ограничения в свободното придвижване“ ограничава посещенията на постановени от съда места, напускане на населеното място за повече от 24 часа и/или напускане на жилището за определен период от денонощието. След изтърпяване на най-малко една четвърт от пробационния срок забраната да се напуска дома след 22 ч. и през уикендите може да се отмени.

е. Общественополезен труд: работа за неправителствена организация или правителствена агенция без заплащане.

В **Белгия** съществуват поне три форми на общественополезен труд. Прокуратурата може да прекрати наказателно дело след полагането на максимум 120 часа работа на месец (до четири месеца), също в рамките на процеса на медиация и ако прецени, че е необходимо наказание от не повече от две години. Могат да се вземат предвид и смекчаващи обстоятелства. Общественополезният труд е задължителен и при пробацията. Освен това съществува и трудово наказание, което може да включва 20 до 300 часа работа в рамките на 6 до 12 месеца. Изключени са само много тежките престъпления. Трудовото наказание няма да се отрази в свидетелството за съдимост.

В **България** съществуват три форми на общественополезен труд. Безвъзмездният труд в полза на обществото е с продължителност от 100 до 320 часа годишно за не повече от три поредни години или общо 960 часа. Така нареченият поправителен труд е вид общественополезен труд, при който лицето работи на обичайното си работно място, но между 10 и 25 % от заплатата му се удържа от държавата за срок от три месеца до две години, като този период не се отчита за целите на пенсионното осигуряване. Тази форма на общественополезен труд съществува в закона, но не се прилага на практика. Третата форма е доброволен (платен или неплатен) труд в рамките на затвора, като два работни дни се равняват на три дни изтърпяване на наказанието лишаване от свобода.

SPACE II и други инструменти не споменават нищо за общественополезен труд в **Германия**, нито пък казват, че тази концепция не е приложима. Това е, защото общественополезният труд не съществува като отделна санкция. Така, както е описан по-горе, той съществува в различни форми. Възможно е налагането на подобна „входна мярка“ като задължителен елемент на пробацията и като условие за прекратяване на наказателното производство без осъдителна присъда.

При отказ от наказателно преследване с прекратяване на производството, налагането на такава мярка е по преценка на съда и прокуратурата въз основа на съгласието на обвиняемия. Друга форма на общественополезен труд е когато на лицето се налага глоба. В този случай общественополезният труд е средство да се избегне затвора, ако лицето не е в състояние да заплати глобата. Съществуват регионални различия по отношения на времето, което се счита за равностойно на дневна доходна глоба – между 4 и 6 часа (в индивидуални случаи между 3 и 4 часа). Положително изключение на входното ниво е схемата, прилагана в някои затвори, например в Бремен, при която лица, изтърпяващи присъда лишаване от свобода поради това, че не могат да заплатят глоба, полагат общественополезен труд по време на престоя си в затвора, като по този начин един ден изтърпяване на наказанието се зачита за два. Въпреки последния пример за намаляване времето на престой в затвора поне наполовина, все още е налице сериозна липса на алтернативи на лишаването от свобода при неизпълнение на задължението за заплащане на глоба в случаите, когато правонарушителят поначало следва да е извън (а не в) затвора.

В **Литва** общественополезният труд е самостоятелно наказание¹³⁴. Осъденото лице трябва да даде писменото си съгласие. Срокът за налагане на това наказание е от един месец до една година. В случай на неизпълнение, то може да бъде заменено с глоба или задържане. Полагане на труд, но не общественополезен, също може да е задължително при отлагане изпълнението на присъдата.

В **Испания** общественополезният труд може да замести присъда (вж. по-горе: Пробация) и действа като самостоятелна присъда. Работният ден може да е до 8 часа. Изисква се съгласието на лицето. В случаи на насилие, основано на пола, общественополезният труд е единствената възможност за замяна на лишаването от свобода, не е възможно налагане на глоба. При такива престъпления в допълнение се определя и задължително участие в обучителни програми.

ж. Глоба: следва да се плати определена сума на държавата.

Във всички страни съществува възможност за налагане на глоба. Глобата може да бъде алтернатива на лишаването от свобода, но може и да доведе до неналожен първоначално затвор, ако не бъде платена. В **Германия** невъзможността да се плати (наказателна) глоба води до лишаване от свобода, като един ден доходна глоба се заменя с един ден лишаване от свобода. Освен това във всички провинции съществува възможността за полагане на общественополезен труд, за да се избегне лишаването от свобода. През последното десетилетие, към всеки един момент почти 4000 лица изтърпяват наказание лишаване от свобода заради неплатено навреме паричното задължение. Тъй като присъдите

¹³⁴ Буквалният превод на литовския термин за това наказание е „работа в полза на обществото“.

обикновено са доста кратки, броят лица, по отношение на които глобата е заменена с лишаване от свобода, ще е много по-висок¹³⁵.

з. Подоходна глоба: размерът на глобата се определя въз основа на дневната трудова ставка на осъдения.

Дневна подоходна глоба съществува в **Германия** и **Испания**.

и. Дневен режим: осъденият стои в дома си през нощта и в неактивните часове, а през деня е задължен да работи или да посещава консултации, програми за професионално обучение, да търси работа или да полага безвъзмезден труд в общността.

Такава мярка не съществува в нито една от страните участници в проекта. Някои от пробационните мерки в **България** обаче са много подобни.

й. „Полицейски час“, контролиран посредством електронно наблюдение: осъденото лице може да стои в дома си, но трябва да носи електронно устройство, свързано с телефон.

В **България** „полицейският час“ е част от пробацията. Електронното наблюдение може да се прилага по отношение на лица, осъдени на пробация, за да се улесни изпълнението на следните две пробационни мерки: 1) задължителна регистрация по настоящ адрес; и 2) ограничения в свободното придвижване. Задължителната регистрация се контролира чрез софтуер за разпознаване на гласа по телефона. Местоположението на нарушителя се потвърждава чрез софтуер за следене, който проследява локацията на правонарушителя в определеното от съда време. Електронното наблюдение все още се прилага само пилотно. Според публикации в медиите, до 2014 г. общо 10 души, осъдени на пробация, са поставени под електронно наблюдение¹³⁶.

В **Литва** тази мярка се нарича интензивен надзор (супервизия).

В **Германия** тази форма на електронно наблюдение се прилага като „входна мярка“ единствено в провинция Хесе (Hesse) (а на теория и като „изходна мярка“: предсрочно освобождаване или помилване), на практика вместо задържане в досъдебната фаза (25 % от случаите), както и като мярка, подпомагаща пробацията (75 %). Прилагането на електронно наблюдение в тези

¹³⁵ Броят лица, влезли в затвора поради неплащане на глоба, присъства в официалната статистика до 2002 г. През 2002 г. около 56 000 лица влизат в затвора с такава присъда, включително лица с повече от една присъда за изтърпяване и такива, които се преместват от един затвор в друг, което се отчита като ново влизане в затвора, и т.н. Вж. Федерално министерство на вътрешните работи и Федерално министерство на правосъдието (2006): Zweiter Periodischer Sicherheitsbericht, Berlin, стр. 620; броят лишени от свобода, изтърпяващи такава присъда е бил 3748 през март 2003 г. (Statistisches Bundesamt, Bestand der Gefangenen und Verwahrten, Wiesbaden 2014).

¹³⁶ „180 правонарушители ще са обект на е-мониторинг до 2 години“. //”Computerworld“, 18 март 2014 г., на: http://computerworld.bg/45725_180_pravonarushiteli_shte_sa_obekt_na_emoni-toring_do_2_godini.

случаи се преценява от съда. Участието е доброволно и е необходимо наличие на жилище със стационарен телефон, както и заетост (незадължително платена) от около 20 часа на седмица. Лицата под електронно наблюдение спазват задължителен график (време, което прекарват в дома си, на работа и на друго място), като само времето, прекарано въкъщи, се следи електронно. Времето под електронно наблюдение не се приспада от срока на лишаване от свобода – когато се прилага електронно наблюдение вместо задържане в досъдебната фаза, при последваща осъдителна присъда това време няма да се счете за вече изтърпяно наказание лишаване от свобода¹³⁷ (Fünfsinn 2009), за разлика от задържането в досъдебната фаза. В резултат електронното наблюдение се оказва алтернатива на лишаването от свобода само в случаите, когато делото има изход, различен от наказание затвор, например оправдателна присъда. Предварителното задържане в Германия се прилага само ако се очаква присъда лишаване от свобода. Ако очакваната присъда е глоба, съществува рискът наблюдението да се използва и в случаи, когато не би било наложено предварително задържане.

В **Испания** такава мярка е наказанието „постоянно местоположение“, когато се контролира електронно. Промените в *Наказателния кодекс* (OL 15/2003) заменят наказанието лишаване от свобода в почивните дни с наказанието постоянно местоположение. Чл. 35 от *Наказателния кодекс* определя това наказание като лишаване от свобода, което трябва да се изтърпи в дома на нарушителя или на определено от съда място. Въпреки че измененията от 2010 г. удължават продължителността на това наказание от 12 дни на 6 месеца, то запазва пенитенциарния си характер, тъй като може да се изтърпи и в затвора. Тази мярка може да включва и електронни средства за контрол. Обикновено контролът се осъществява чрез биометрично контролиране на гласа при произволни обаждания в дома на нарушителя и идентификация на гласа чрез централизирана компютърна система.

к. Електронно проследяване с GPS: осъденото лице трябва да носи електронно устройство, като локацията му се наблюдава чрез GPS, по-специално навлизането в забранени зони или напускането на задължителни зони.

Във всички страни съществува електронно проследяване с GPS, като Белгия има най-много практически опит.

През 1998 г. в **Белгия** се въвежда пилотно електронно наблюдение на наказанието домашен арест, а от 2000 г. със създаването на Национален център

¹³⁷ Fünfsinn, H. (2009), Elektronische Fußfessel und Prävention – ein Widerspruch?, in: Müller, HE/Sander, GM/Valkova, H (eds), Festschrift für Ulrich Eisenberg zum 70. Geburtstag, Munich 2009, стр. 691.

за електронно наблюдение¹³⁸ то се прилага в национален план¹³⁹. След въвеждането си електронното наблюдение се насърчава от следващите министри на правосъдието като ефективно решение на проблема с пренаселеността в затворите. Тази форма на изпълнение на наказанието може да се прилага както от момента на произнасяне на присъдата, така и между присъдата за лишаване от свобода и предсрочното освобождаване. За лишени от свобода, осъдени на **до три години лишаване от свобода**, електронното наблюдение се явява „входна“ стратегия. Въпреки че правонарушителят първоначално се осъжда на лишаване от свобода, много от осъдените не изтърпяват и ден от наказанието си в затвора. В търсене на по-голям, виртуален капацитет на затворите електронното наблюдение се прилага почти автоматично по отношение на правонарушители, осъдени на до три години лишаване от свобода. Управителят на затвора играе централна роля в производството по определяне на тази мярка¹⁴⁰. Той поема инициативата да постави лишения от свобода под електронно наблюдение, което включва предоставяне на лицето на информация за мярката и искане на неговото съгласие. Ако лишеният от свобода се съгласи, управителят на затвора, заедно с Националния център за електронно наблюдение, определя дата за инсталиране на устройство за електронно наблюдение в дома на наблюдаваното лице. Когато лишеният от свобода не е местно лице в населеното място, където се осъществява електронното наблюдение, управителят на затвора иска съгласието на останалите жители. В случай на отказ от страна на лишения от свобода или на останалите жители – лицето се задържа. За лица, осъдени на **три и повече години** лишаване от свобода, процедурата е по-индивидуализирана, а органът, който решава дали да се поставят под електронно наблюдение, е Съдът за изпълнение на наказанията. Шест месеца

¹³⁸ В продължение на няколко години електронното наблюдение се регулира чрез министерски окръжни. Едва през 2006 г. (*Закон от 17 май 2006 г. за външното правно положение на лицата, осъдени на лишаване от свобода и правата на жертвите в рамките на изпълнението на наказанието*) електронното наблюдение получава цялостна правна рамка.

¹³⁹ Първите стъпки за въвеждане на електронно наблюдение в Белгия прави през 1996 г. тогавашният министър на правосъдието Стефаан де Клерк (Stefaan De Clerck), който заявява в Бялата си книга за наказателна и пенитенциарна политика, че електронното наблюдение е възможност, която трябва да се изследва (*Note d'orientation "Politique pénale et Politique pénitentiaire"*, juin 1996).

¹⁴⁰ Въпреки че управителят на затвора играе ключова роля в производството по налагане на електронно наблюдение, има и изключения. Осъдени без разрешително за пребиваване не се взимат предвид във връзка с прекратяване на присъдата. При присъди за сексуални престъпления Службата за управление на местата за лишаване от свобода към Централната затворническа администрация взима решение дали да разреши електронно наблюдение и определя индивидуални условия въз основа на доклад за социалното положение на лицето. Например, в случаи с правонарушители, които злоупотребяват с упойващи вещества, управителят на затвора може да препоръча лечение на зависимост от алкохол или наркотици. Процедурата за тази (много малка) група е по-строга в сравнение с процедурата за други лишени от свобода, осъдени на до три години затвор, за които не се изисква доклад за социалното положение и не се определят допълнителни условия, освен ако управителят на затвора не прецени друго.

преди лишеният от свобода да може да бъде представен за условно освобождаване, той би могъл да бъде поставен под електронно наблюдение, което означава, че в тези случаи то се използва като преходна мярка между лишаването от свобода и условното освобождаване. За тази категория лишени от свобода електронното наблюдение е „изходна“ стратегия. Хипотезата на електронно наблюдение като самостоятелна мярка също се обсъжда в момента; приложението ѝ като алтернатива на задържането в досъдебна фаза (с GPS-следящи устройства) е в сила от началото на 2014 г.¹⁴¹ Въпреки че електронното наблюдение бе посочено от министъра на правосъдието като решение на проблема с пренаселеността в затворите, не се наблюдава структурно намаляване на затворническата популация след разширяване обхвата на приложението му¹⁴². Тъкмо обратното: при пренаселеност в затворите от 16,4 % през 2000 г., когато електронното наблюдение започва да се прилага в национален план, 13 години по-късно, през март 2014 г., пренаселеността в затворите достига незапомнено равнище от 11 769 души или 22 %¹⁴³.

Българското законодателство разрешава използването на електронно наблюдение, но на практика то все още е в пилотен стадий. Прилага се единствено по отношение на правонарушители, осъдени на пробация. Някои тълкувания на *Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража* водят до заключението, че електронното наблюдение би могло да се използва и в случаи на условно предсрочно освобождаване, но *Правилникът за прилагане на Закона и Наредбата за електронно наблюдение върху поведението на осъдени лица* говорят само за правонарушители, осъдени на пробация. Съгласно *Наредбата за електронно наблюдение върху поведението на осъдени лица*, електронното наблюдение не може да се налага на непълнолетни правонарушители под 16 г., както и на страдащи от разстройство на съзнанието. Техническото изпълнение на наблюдението трябва да се възложи на външен контрагент, чийто задължения следва да включват предоставянето на необходимите електронни устройства, тяхната поддръжка, както и функционирането на контролен център, който да докладва на Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“. Осъденото лице отговаря за проследяващото устройство и в случай на повреда то следва да

¹⁴¹ Les bracelets électroniques avec GPS peuvent désormais être utilisés, RTBF, 2 janvier 2014 г. Вж. също: De Man, C., Maes, E. (promotor), Mine, B. and Van Brakel, R. *Possibilités d'application de la surveillance électronique dans le cadre de la détention préventive*, Rapport de recherche nr. 23, Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie, Operationele Directie Criminologie, Brussels, Dec. 2009. http://nicc.fgov.be/upload/files/ODcriminologie/prononceetapplicationdespeinesetmesures/condamnation-spenales/EINDRAPPORT_ET_VH_def%28rapport%29.pdf

¹⁴² Между 2012 и 2013 г. броят на лишените от свобода под електронно наблюдение се е увеличил с 42 %. През 2013 г. 5061 лица са поставени под електронно наблюдение в сравнение с 3561 през 2012 г. До 1 март 2014 г. 1807 лишени от свобода са се възползвали от тази мярка, включително 1660 мъже и 147 жени. В около 80 % от случаите става дума за осъдени на до три години лишаване от свобода.

¹⁴³ Пренаселеността се изчислява като относителния дял в проценти на лишените от свобода, които надвишават наличния капацитет, спрямо самия капацитет.

възстанови щетите. Електронното наблюдение може да се приложи спрямо лица, осъдени на пробация, за да се улесни изпълнението на две от пробационните мерки: задължителната регистрация по настоящ адрес и ограничения в свободното придвижване. През 2010 г. българското и британското министерства на правосъдието съвместно изпълниха шестмесечен пилотен проект за електронно наблюдение. След оценка на резултатите е предложено електронното наблюдение да се приложи във всички 28 пробационни служби в страната. След приключване на пилотния проект инициативата не е продължена, като причините за това не са публично обявени. През 2014 г. Министерството на правосъдието обявява работата по друг проект – „Засилване прилагането на пробационни мерки в съответствие с европейските стандарти и система за електронно наблюдение“. Техническото изпълнение на проекта е възложено на компанията, предоставила електронните устройства през 2010 г. Министерството планира през следващите две години да включи в програмата за електронно наблюдение 180 правонарушители, осъдени на пробация или условно освободени.

През 2011 г. в **Германия** GPS електронно наблюдение се прилага като „изходна“ мярка по отношение на правонарушители, които са изтърпели наказание лишаване от свобода от най-малко три години, но продължават да носят висок риск за извършване на престъпления срещу личността или сексуални престъпления, както и след освобождаване от психиатрична болница, клиника за наркотични зависимости или след налагане на превантивна мярка задържане под стража. При електронното наблюдение могат да се определят забранени (или задължителни) зони или просто да се записва местоположението. Към края на 2012 г. 25 души са подложени на GPS електронно наблюдение. Особено по отношение на лицата, които напълно са изтърпели присъдите си лишаване от свобода, е ясно, че тази мярка има ефект, разширяващ мрежата на надзор, тъй като тези лица при всички случаи биха били освободени¹⁴⁴. До този момент само 2 души, подложени на електронно наблюдение, са извършили повторно престъпление, като наблюдението не е помогнало по никакъв начин за предотвратяването или разкриването му. На едното лице е било наложена забрана да се приближава до зона, където живее вероятна жертва, но то е извършило престъпление спрямо друго лице на друго място. Второто лице успява да сваля устройството – факт, който устройството е известило, но не е попречило на лицето да извърши палеж. Адвокатът на това лице е заявил (преди повторното престъпно деяние), че подготовката на освобождаването е била слаба¹⁴⁵.

¹⁴⁴ За криминологически и технически пречки вж. Експертно изслушване в Брандербургския парламент на 19.09.2012; по-специално Burkhardt; Fünfsinn; и Amthor. (<http://www.landtag.brandenburg.de/sixcms/media.php/5701/037.%20Sitzung%20HA%20vom%2019.09.2012%20%28Protokoll%205-0037-1%29.pdf>).

¹⁴⁵ www.strafvollzugsarchiv.de/index.php?action=archiv_beitrag&thema_id=20&beitrag_id=650&gelesen=650.

В **Литва** електронното наблюдение е част от пробацията. Електронното устройство трябва да се носи от лицето, на което е наложена пробационна мярка и интензивно наблюдение. Не разполагаме с повече информация за практическото му приложение.

В **Испания** промените в *Наказателния кодекс* от 2010 г. въвеждат възможността за следпенитенциарна „наблюдавана свобода“ чрез GPS система по отношение на лица, считани за особено опасни (тероризъм, сексуални посегателства).

л. Лечение на зависимости (клинично или като санкция).

Лечението на наркотични зависимости като алтернатива на лишаването от свобода трябва да се разграничи от лечението на наркотични зависимости като алтернативен начин на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода, съставляващо допълнителна мярка. Освен това възприетите от страните подходи се различават значително по въпроса, кои деяния, свързани с наркотици, попадат в обхвата на наказателното преследване. Те или изключват от каталога на престъпленията притежаването на определени количества наркотици за лична консумация, или прекратяват производството, или включват т.нар. меки и/или твърди наркотици в тези схеми.

В **България** и **Литва** лечението на наркотични зависимости е по-скоро само допълнителна мярка, която би могла да се приложи и при пробация¹⁴⁶.

В **Испания** назначението на лечение на наркозависимости (или най-малкото детоксикация) предлага повече възможности за отлагане изпълнението на присъдата, като тя може да е до пет години лишаване от свобода (вместо до две години). Не е ясно дали успешното завършване на лечението е условие лицето да се възползва от тази възможност.

В **Белгия** наркотичните зависимости и тяхното лечение се отчитат на различни етапи в хода на наказателното производство: във връзка с прилагането на медиация или като основание за отлагане изпълнението на присъдата. За да може да се възползва от последното, употребяващият наркотици следва да се съгласи да промени поведението си (да не използва повече наркотици, да не отказва изследвания на урината, да си потърси работа, да прекарва активно свободното си време, да се подложи на лечение, целящо трайно да спре употребата на наркотици с предоставяне на съответните доказателства и т.н.). В прокуратурата съдебното досие се унищожават след 6 месеца, ако правонарушителят завърши лечението. С оглед на условията, които трябва да се изпълнят, трудно можем да си представим, че ще ги изпълни лице, употребяващо наркотици дългогодишно, тъй като това би означавало то да води напълно различен начин на живот. В град Гент, Белгия е създаден Съд за

¹⁴⁶ В България г-жа Танкова, началник на областна служба „Изпълнение на наказанията“, препоръчва по-често да се използва задължителното лечение в рамките на пробацията. Танкова, М. Проблемът наркотици като рефлексия при осъдените на пробация. Бургас, 2012.

лечение на зависимости, обхващащ съдии, прокурори и свързващи звена със службите за рехабилитация на наркотични зависимости.

В **Германия** съществуват няколко подхода към (желанието едно лице да се подложи на) лечение на зависимости като алтернатива на лишаването от свобода¹⁴⁷. Това може да се вземе предвид при преценката дали да се прекрати производството, както и при замяна на присъди до две години лишаване от свобода или на присъди, от чието изтърпяване остават до две години. Отчитат се не само престъпления, свързани с наркотици, но също и такива, извършени под влиянието на наркотици, както и други свързани престъпления, например кражба. Времето на лечение се счита за изтърпян срок лишаване от свобода, независимо какъв е резултатът от лечението¹⁴⁸.

м. Терапия.

Въпреки че в националните доклади се споменават и други форми на терапия, никоя от тях не бе възприета като пряка алтернатива на лишаването от свобода. В **Германия** например форми на терапия – като психотерапия при сексуални престъпления или терапия за лечение на пристрастяване към хазартни игри – се взимат предвид при решение за прекратяване на производството или се налагат задължително като пробационна мярка.

н. Поправителен лагер: обикновено с по-кратка продължителност от лишаването от свобода, но може да се изпълнява при по-строги условия. Наподобява основна физическа подготовка в армията. Изисква се редовно практикуване на физически упражнения и участие в образователни програми с физическа активност.

В никоя от страните участници в проекта не съществуват поправителни лагери.

о. Обезщетение: задължението да се изплатят материални или нематериални щети на жертвата.

В **Белгия** обезщетението може да е част от процеса на медиация (вж. по-долу). В **Германия** лицето, на което е определена пробационна мярка, може измежду няколко възможности да бъде задължено да заплати обезщетение, доколкото му е възможно, за причинените с престъплението вреди. Тази форма на обезщетение представлява основно пробационно условие¹⁴⁹ и е допустима единствено ако е в полза на действителната жертва на престъплението. Търсеното обезщетение не може да надвишава финансовите възможности на правонарушителя по неподходящ начин. Освен това то може да е „входно“ условие за официалното прекратяване на наказателното производство. На ниво „изходна“ практика то

¹⁴⁷ Подлагането на лечение на наркотични зависимости е упоменато, но само като различен вид лишаване от свобода. Всеки ден на лечение се брои за изтърпяване на наказанието лишаване от свобода, но само до размера на две-трети от присъдата.

¹⁴⁸ За повече информация вж. частта „Забележителни практики“.

¹⁴⁹ Съгласно чл. 56b, ал. 2 т. 2 от *Наказателния кодекс*, съдът може да наложи други условия единствено ако не е възможно обезщетяване на жертвата.

може да е условие за предсрочно освобождаване, а в случаите, когато задържаните не сътрудничат за установяване на придобитото от престъпления, това може да е правно основание лицето да не бъде освободено предсрочно, дори ако всички други условия са изпълнени. Като официална политика проектът на *Закон за затворите* в Северен Рейн-Вестфалия предвижда решението за облекчаване на условията за изтърпяване на наказанието лишаване от свобода да взема предвид усилията за изпълнение на задължението за обезщетение. В същото време за лишения от свобода е по-лесно да използва (работната) заплата в затвора за изплащане на обезщетението. В **Испания** поправянето на щетите е разписано като обстоятелство, смекчаващо наказателната отговорност (чл. 25 *НК*), като обстоятелство, което следва да се вземе предвид при изчисляване на срока на престой в затвора за целите на предсрочно освобождаване (чл. 91.2 *НК*), или като изискване при замяната на присъда (чл. 88 *НК*). Последните примери на „изходни“ мерки не дават представа за използването на обезщетението като алтернатива на лишаването от свобода, а по-скоро за липсата на обезщетение като основание да не се използват алтернативи на лишаването от свобода.

п. Медиация „жертва – извършител“: Медиация между жертвата и нарушителя посредством неутрално лице/професионалист, която може да се проведе дори преди съдът да е решил кой следва да се счита за извършител и кой – за жертва.

В **Белгия** прокурорът може формално да прекрати делото и наказателното преследване официално ще бъде спряно, ако заподозреният приеме предложението и изпълни условията на медиацията. Това е възможно по отношение на престъпления, за които прокурорът счита за подходящо максимално наказание до две години. Отнася се до присъда, която прокурорът би поискал съдът да наложи на практика, т.е. прилагат се смекчаващи обстоятелства. Така престъпления, които на теория се наказуем с по-дълги присъди лишаване от свобода, по принцип също попадат в обсега на медиацията. За да се случи това, нарушителят трябва да е над 18-годишна възраст и да поеме отговорност за извършеното престъпление, както и да прояви желание да сътрудничи. Всяко изявление, направено от нарушителя в рамките на медиацията, по принцип е недопустимо в съда, ако делото отиде на съд. Трябва да са изпълнени няколко условия: 1) поправяне на щетите или вредите, причинени на жертвата, или възстановяване на разходите; в този случай прокурорът може да инициира медиация между жертвата и извършителя с цел да разреши случая чрез обезщетение или възстановяване на щетите; 2) медицинско лечение или подходяща терапия до шест месеца, ако нарушителят припише престъплението на болестно състояние или на алкохолна или

наркотична зависимост; 3) обучителна програма до 120 часа¹⁵⁰; 4) полагане на общественополезен труд (работа в обществена полза) до 120 часа¹⁵¹.

При все че почти цялата подготовка и работата по самата медиация се извършва от сътрудник по медиацията, магистратът по медиация ръководи формалната заключителна среща. Както нарушителят, така и жертвата имат право да бъдат подпомогани от адвокат, а жертвата може да бъде и представлявана. Разпоредбите или условията на постигнатото споразумение се разписват в официален протокол. Когато правонарушителят изпълни условията, се съставя втори протокол, с който се обявява, че наказателното преследване е погасено. Ако правонарушителят не изпълни споразумението, магистратът по медиация може да го призове в съда, но последният не е длъжен да се яви. Отговорност за наказателната медиация носи прокуратурата, като тази отговорност се е развила доста бързо в количествен аспект. Изказват се обаче някои съображения (повечето от които са формуирани от съветниците по медиация или съдебните помощници) по отношение на конкуриращите се и разнородни цели и основания, предвидени в закона, и прилагането им на практика: да се демонстрира видима реакция по отношение на леките престъпления, да се подпомогнат пострадалите, да се възстанови общественото доверие в наказателната правосъдна система. Освен това постоянно се обсъжда и рискът от „разширяване на мрежата от санкции“¹⁵². Въпреки че една от формално поставените цели е да се предложи алтернатива на наказателното преследване, има индикации, че медиацията по наказателноправни въпроси се прилага основно като алтернатива на безусловния отказ от права, а не като алтернатива на наказателното преследване. Случаи, които преди не биха били преследвани, сега са обект на обществена уредба посредством медиацията. От 2001 г. медиация се осъществява и в затворите. Всяка медиация се осъществява единствено с доброволното съгласие на всички страни. Медиацията, въпреки че се финансира от държавата, се наблюдава и подпомага от две неправителствени организации (Suggnome и Mediante) и се контролира от федерална Комисия по медиацията. Няма изрични правила как и кога да се провежда. Законът позволява участието на други лица, като партньори или приятели на нарушителя или жертвата, засегнати от престъплението. Тази медиация протича успоредно, но отделно от самия наказателен процес. Информацията, споделена в рамките на медиацията, може след това да се предаде на прокурора или на съда, но това не е задължително и зависи от договореното между страните.

В България наказателният процес не предвижда медиация. В професионалните и академичните среди тече дискусия за ползите на медиацията, като според

¹⁵⁰ Напр. обучение за социални умения, техники за справяне с гнева и агресията или алкохолната зависимост, обучение за нарушители на правилата за движение по пътищата.

¹⁵¹ Максималният срок за изпълнение на предложените условия е шест месеца за мерки 2, 3 и 4 и неопределен за мярка 1.

¹⁵² Cf. Burssens, D. (2012), Penal mediation in Belgium. Insights on the basis of registered data, Paper presented at the ESC Conference, 13 September 2012, Bilbao (Spain).

някои тя трябва да се прилага през целия срок на наказателно производство, а според други – в рамките на пробацията¹⁵³.

Медиацията „жертва – извършител“ е част от концепцията за „възстановително правосъдие“¹⁵⁴ в **Германия** и е уредена в чл. 46а от *Наказателния кодекс*. Тя представлява извънсъдебна процедура, която служи като основание за смекчаване на присъдата¹⁵⁵ или за установяване на по-леко наказуемо престъпление¹⁵⁶. Благодарение на последното медиацията „жертва – извършител“ може да се смята за подходяща алтернатива на лишаването от свобода. Тя цели да придаде повече тежест на интересите на жертвата и да я включи по-активно в установяването на отговорността на правонарушителя и последствията от деянието, отколкото може да направи един формален трибунал. От друга страна, медиацията има за цел да мотивира правонарушителя да поеме пълна отговорност за простъпките си, както и да се ангажира доброволно с изплащане на обезщетение¹⁵⁷. Въпреки че (инициирането на) комуникацията между жертвата и правонарушителя е предварително условие, германското наказателно право не изисква фактическото включване на медиатор¹⁵⁸. Медиацията „жертва – извършител“ често е заложена в професионални програми, като в Германия са разработени над 350, след като през 1985 г. стартират първите пилотни проекти. Една трета от тези програми работят както с възрастни, така и с непълнолетни извършители¹⁵⁹. Чл. 46а от *Наказателния кодекс* прави разграничение между помирение с жертвата и парично обезщетение. Докато съществуват разнообразни форми на помирение, които се разглеждат при прилагането на чл. 46а, ал. 1 от *Наказателния кодекс*, по-конкретно признание за извършеното престъпление, извинение, изплащане на щети или други действия от имуществен или неимуществен характер (като

¹⁵³ Василев, П. Приложимост на пробацията в България, 2003. Достъпна на: <http://www.arspbg.org/docl/docl1.htm>; Евтимов, С. Правни възможности за утвърждаване на медиацията в пробационните служби. В: Затворно дело, бр. 4/2007, стр. 45-57; Маджаров, Е. Възможности за прилагане на медиацията в затворите и пробационните служби (български практики), в: Затворно дело, бр. 4/2007, стр. 3-32.

¹⁵⁴ Подробно изложение за възстановителното правосъдие от германска гледна точка прави Bals, N. (2010), *Der Täter-Opfer-Ausgleich bei häuslicher Gewalt. Vermittlung und Wiedergutmachung auf dem Prüfstand*, Baden-Baden, стр. 81 и сл.

¹⁵⁵ Съдът може дори да освободи напълно правонарушителя от изтърпяване на наказанието, ако то предвижда лишаване от свобода до една година или до 360 единици дневна доходна глоба.

¹⁵⁶ Schmuck, M. (2013), § 46 a StGB – Grundlagen und Verteidigungsansätze, *Straßenverkehrsrecht*, No. 7, 253-255.

¹⁵⁷ Bals, N. (2010), *Der Täter-Opfer-Ausgleich bei häuslicher Gewalt. Vermittlung und Wiedergutmachung auf dem Prüfstand*, Baden-Baden, 85.

¹⁵⁸ Hartmann, A. (2013): 'Täter-Opfer-Ausgleich – aktuelle Perspektiven', in: D. Dölling & J.-M. Jehle (eds), *Täter – Taten – Opfer: Grundlagenfragen und aktuelle Probleme der Kriminalität und ihrer Kontrolle*, Mönchengladbach, 254et seq.

¹⁵⁹ Trenczek, T. & S. Loode (2012): 'Mediation "made in Germany" – a quality product', *Australasian Dispute Resolution Journal*, No. 23, pp. 67 et seq.

предоставянето на безвъзмездни услуги, полагането на труд или даването на подаръци)¹⁶⁰, ал. 2 урежда специално паричното обезщетение. Съгласно ал. 1, за да се смекчи присъдата си, нарушителят трябва да предостави пълно или значително обезщетение за престъплението си или да демонстрира искрени усилия за това. В хипотезата на ал. 2 паричното обезщетение изисква значителни лични услуги или лишения от страна на нарушителя, като той следва да предостави на пострадалия обезщетение в пълен или значителен размер. Медиацията „жертва – извършител“ може да започне по всяко време в хода на наказателното производство, но обикновено прокуратурата предлага медиация преди повдигането на обвинения и насочва към местни програми за медиация¹⁶¹. Обикновено прокуратурата се свързва с нарушителя и го информира за възможностите за помирение, като жертвата се уведомява в случай, че нарушителят се е съгласил на медиация. Освен прокуратурата, медиация „жертва – извършител“ могат да предложат съдът, нарушителят или неговите защитници. Последните могат да я използват и като защитна стратегия¹⁶². На практика над 80 % от случаите на медиация се инициират на етап досъдебно производство, преди предявяването на обвинение, като в около 75 % от случаите се предлагат от прокуратурата. В повече от половината случаи, свързани с физическо насилие, над 40 % от жертвите и нарушителите се познават добре. Около 15 % от жертвите и 30 % от нарушителите отказват участие в медиация. Над 80 % от срещите приключват със съгласие¹⁶³. Тези данни са от статистика, обхващаща годишно около 5000 случая. Те показват, че медиацията „жертва – извършител“ е все още слабо застъпен инструмент в германското наказателно правосъдие. Друга причина за ниския брой случаи е доброволното участие на организации в тази статистика. На този етап навярно това е единствената съществуваща в света статистика на случаи на възстановително правосъдие¹⁶⁴.

За периода 2012 – 2016 г., **ЛИТОВСКОТО** правителство планира да насърчи развитието на медиацията¹⁶⁵. *Наказателният кодекс* на Литва вече предвижда възможност за освобождаване от наказателна отговорност при постигане на помирение между нарушителя и жертвата (чл. 38). Лице, което извърши простъпка, престъпление по непредпазливост или по-леко нарушение или умишлено престъпление, може да бъде освободено от наказателна отговорност

¹⁶⁰ Meier, B.-D. (2009), *Strafrechtliche Sanktionen*. 3rd ed., Berlin, 340.

¹⁶¹ Bals, N. (2010), *Der Täter-Opfer-Ausgleich bei häuslicher Gewalt. Vermittlung und Wiedergutmachung auf dem Prüfstand*, Baden-Baden, 85, 91.

¹⁶² Schmuck, M. (2013), § 46 a StGB – Grundlagen und Verteidigungsansätze, *Straßenverkehrsrecht*, No. 7.

¹⁶³ Hartmann, A. et al. (2014), *Täter-Opfer-Ausgleich in Deutschland – Auswertung der bundesweiten Täter-Opfer-Ausgleichs-Statistik für die Jahrgänge 2011 und 2012*, http://www.toa-servicebuero.de/sites/toa-servicebuero.de/files/bibliothek/14-03-26_toa_deutschland_2011-2012.pdf, p. 67 ff. with their study referring to the years 2011 and 2012.

¹⁶⁴ Пак там, стр. 1 f.

¹⁶⁵ Указ за Програма на правителството на Литва за периода 2012 – 2016 г. 2012-12-13, No. XII-51.

само ако следните условия са изпълнени кумулативно: 1) то признае за извършването на престъпното деяние, и 2) доброволно е обезщетило или премахнало щетите, причинени на пострадалото физическо или юридическо лице или се е съгласило да обезщети или премахне тези щети, и 3) постигне помирение с пострадалото физическо, юридическо лице или държавна институция, и 4) съществуват основания да се смята, че няма да извърши нови престъпни деяния.

Исключват се повторни нарушители, които вече са освободени от наказателна отговорност въз основа на предишно помирение с жертвата в предходните четири години. Ако дадено лице, което е освободено от наказателна отговорност, извърши простъпка или престъпление по непредпазливост в рамките на една година, или ако без уважителна причина не спази одобрено от съда споразумение за условията и начина за обезщетяване на щетите, съдът може да отмени решението си за освобождаване от наказателна отговорност и да реши да преследва наказателно лицето за всички извършени престъпления.

В **Испания** не съществува модел на „алтернативно правосъдие“ или „алтернативна форма на разрешаване на конфликти“¹⁶⁶. **Каталунската** система обаче извършва пилотни изследвания от края на 90-те години на XX век, които в крайна сметка водят до създаването на първата Служба за медиация във връзка с наказателноправни въпроси през 2000 г.¹⁶⁷ Понастоящем системата е регулирана под названието „Медиация и наказателноправно възстановяване“. Системата е определена от отговорните власти като: „...услуга, предоставяна от Главна дирекция „Изпълнения на наказания в общността и наказания спрямо непълнолетни“, в която обвиненият и жертвата участват доброволно и посредством процес на поверителен диалог, направляван от безпристрастен медиатор, и чрез която се стремят да постигнат адекватно обезщетение за претърпените вреди и да намерят такова разрешение на конфликта, което да е справедливо и балансирано спрямо интересите и на двете страни“.¹⁶⁸

Медиацията се извършва от екипи за медиация и наказателно поправяне, състоящи от специалисти в различни дисциплини (психология, социална работа, право), които са преминали специално обучение по медиация и наказателно

¹⁶⁶ Някои движения и изследвания със специален фокус върху Баската държава активно застъпват механизмите на възстановителното правосъдие, вж. още: O. Gezuraga, Ixusko (2012): „Penal Mediation the jurisdictional alternative that works“. XVII Congreso de Estudios Vascos. Donostia, стр. 1942, посочва, че няма особено значение дали обектът на медиация е простъпка или престъпление, тъй като се възприема като спор или конфликт, който следва да се разреши по начин, разграничаващ се от терминологията на наказателния процес.

¹⁶⁷ J. Martin, Dapena, „Justicia reparadora: mediación penal per adults i juvenil“, en Casanovas P., Magre, J., & Lauroba, M. E., Llibre blanc de la mediación a Catalunya; Migreurop „CIE. Derechos vulnerados. Informe sobre los Centros de Internamiento de extranjeros en España“. España. 2011, 599; за емпирично изследване на неговото приложение през първите 5 години, вж. „Mediación Penal adulta y Reincidencia“, (CEJFE, 2007) and for a recent study see Tamarit 2013.

¹⁶⁸ Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia „La mediación i reparación penal“(20.07.2014).

поправяне. В Каталуния има пет такива екипа, работещи в зависимост от района на възстановяване и подкрепа за жертвите. Според Главната дирекция процедурите имат за цел да предоставят: а) на страните – възможност да разрешат конфликтите съгласно своите интереси и потребности, като позволяват на всяка от страните да изслуша и да бъде изслушана, да се почувства отговорна и ангажирана; възможност да се поправят щетите (парично обезщетение, морално или чрез дейност, лична ангажираност и т.н.), насърчаване на лична отговорност и разбиране за настъпилите последствия, както и насърчаване на бъдещи ангажименти; възможност да се види как претърпените щети биват поправени и да се възстанови вътрешният мир; б) на общността – възстановяване на обществения мир; връщане на правосъдието обратно в общността; в) на съда и правораздавателните органи – процесуална икономия¹⁶⁹.

Молбата за инициране на медиация може да се депозира от различни страни: от жертвата или извършителя (което не е възможно при престъпления, основани на пола), от техните защитници, прокурора, съдията, управителните съвети на затворите и т.н. Възможно е също да се приложи по всяко време в хода на производството: преди, по време на или след процеса, или по време на изтърпяване на наказанието. Услугата е публична и безплатна. След като молбата се разпредели на медиатор и е възможно да се стартира процедурата, медиаторът провежда събеседвания с участниците, като започва процес на пряка или непряка медиация. Ако процедурата приключи със споразумение между страните, на съдията се изпраща протокол за оценка.

Наскоро каталунската затворна администрация публикува изследване върху програмата за медиация, където се изтъква, че „[ж]ертвите, взели участие в изследването, оценяват положително медиацията. Основните ползи, които те отчитат, са: възстановяване или заплащане на вещите, извинение от нарушителя, възможност да обяснят своите преживявания и да почувстват, че някой ги слуша; да участват пряко в разрешението на конфликта.“¹⁷⁰

р. Семейно-групово конфериране: медиация, която включва не само жертвата и извършителя, но и членове на семейството или дори лица, които се определят като засегнати от събитието, както и професионални медиатори

Нито една страна партньор не посочва семейно-групово терапия. В Германия семейно-груповото конфериране в случаи на непълнолетни са въведени като пилотен проект, в Елмсхорн (Elmshorn, Schleswig-Holstein) и са наречени

¹⁶⁹ Пак там.

¹⁷⁰ Tamarit, J. M. "Avaluació del programa de mediació penal d'adults del Departament de Justícia de Catalunya", CEJFE, 2013. Докладът е достъпен на испански и каталунски на: <http://www20.gencat.cat/portal/site/Justicia/menuitem.6a30b1b2421bb1b6bd6b6410b0c0e1a0/?vgnextoid=9018f81145495410VgnVCM2000009b0c1e0aRCRD&vgnnextchannel=9018f81145495410VgnVCM2000009b0c1e0aRCRD&vgnextfmt=default>

Gemeinschaftskonferenzen (GMK)¹⁷¹. В Белгия съществува подобна практика за непълнолетни, извършили по-сериозни престъпления¹⁷².

с. Подкрепящи кръгове: доброволци, които подкрепят (сексуални) правонарушители във връзка с тяхната реинтеграция в обществото след освобождаването им от затвора с професионален надзор.

През 2011 г. в **Белгия** са въведени пилотно кръгове за подкрепа и отговорност в рамките на проект, подкрепен от Европейската комисия (по програма Daphne III). В него участва Justitiehuis Antwerpen (Правната къща в Антверпен) в сътрудничество с организация, предоставяща координация и специализираща в лечението на сексуални правонарушители¹⁷³, както и с Университета в Антверпен, който извършва анализ на риска. Проведена е национална медийна кампания с цел да се наберат и обучат 20 доброволци. „Подкрепящи кръгове“ е програма, предназначена за осъдени сексуални правонарушители, освободени след задържане и/или лечение, при които е налице среден до висок риск от повторно нарушение. Това е изцяло нов подход в Белгия за подкрепа и наблюдение на тази специфична категория правонарушители¹⁷⁴. До този момент са създадени три такива програми, които бяха предмет на оценка от страна на отдел „Наказателна политика“ на белгийското Министерство на правосъдието¹⁷⁵. Въз основа на резултатите се планира решение за евентуално разширение на обхвата на програмата в цяла Фландрия, както и на национално ниво.

¹⁷¹ Hagemann, O. (2009), „Gemeinschaftskonferenzen“ in Elmshorn – the First German Family Group Conferencing Project in Criminal Matters in: Schäfer, P. and S. Schmidt (eds.), Victimology, Victim Assistance and Criminal Justice Perspectives shared by international Experts at the Inter-University Centre of Dubrovnik. Mönchengladbach.

¹⁷² Vanfraechem, I. and L. Walgrave (2005), Conferencing Serious Juvenile Delinquents in Belgium. <http://www.restorativejustice.org/editions/2005/March/belgium>; I. Vanfraechem (2002), Implementing Conferencing in a Legalistic Country, Paper to be presented at the Third International Conference on Conferencing, Circles and other Restorative Practices, "Dreaming of a New Reality", Minneapolis, http://www.iirp.edu/pdf/mn02_vanfraechem.pdf.

¹⁷³ "COSA (Cirkels voor ondersteuning, samenwerking en aanspreekbaarheid)", <http://www.cawantwerpen.be/cosa-cirkels-voor-ondersteuning-samenwerking-en-aanspreekbaarheid>

¹⁷⁴ Трябва да се отбележи, че тъй като в Белгия не съществува специфична терапия за сексуални правонарушители в затвора, а броят на клиниките за лечение на въдворени сексуални правонарушители е силно ограничен, често лечението започва едва след като лицето е освободено (условно). През последните години все повече сексуални правонарушители избират да изтърпяват присъдата си изцяло, вместо да кандидатстват за предсрочно освобождаване, за да избегнат задължително лечение и дългосрочен надзор. Институциите, ангажирани с управлението на сексуални правонарушители по време на тяхната ресоциализация в Белгия, са: Правната къща, клиниките за лечение на въдворени сексуални правонарушители, специализираните съдебни екипи за лечение на сексуални правонарушители в институциите за душевно болни и обществените институции, полицията и федералната прокуратура.

¹⁷⁵ Sivri, S., Taeymans M., Procesevaluatie proefproject COSA Antwerpen, De eerste ervaringen met COSA in België, Dienst voor het Strafrechtelijk Beleid, FOD Justitie, January 2014. URL: http://www.dsb-spc.be/doc/pdf/EVALUATIE_COSA_NL%28lightversie%29.pdf

В **България** подкрепящите кръгове не са уредени със закон, но могат да се прилагат неформално от неправителствени организации. Не съществува обаче задължение за участие в тях.

- т. Заповед за експулсиране: решение за отнемане на разрешително за пребиваване на чужденец, който е осъден или обвинен или дори само заподозрян в извършването на престъпление;**

и

- у. Депортиране: физическо изгонване на чужденец от страната във връзка с присъда или подозрение за извършване на престъпление, със или без да е била издадена заповед за експулсиране преди това.**

Експулсирането не е алтернатива на лишаването от свобода, тъй като отнемането на разрешителното за пребиваване в дадена страна не влияе пряко върху лишаването от свобода. Често обаче експулсирането е стъпката, предхождаща депортирането на лишен от свобода. В случай на фактическо напускане на страната, това би могло да е алтернатива на лишаването от свобода. Очевидно тук възникват множество въпроси, свързани с правата на човека, особено ако лицето не иска да напусне страната.

В **България** към експулсиране се пристъпва, когато чужденец правонарушител е осъден в България и съдът реши, че след изтърпяване на присъдата това лице не може да остане в страната. Към Министерството на вътрешните работи има специален център за временно настаняване на чужденци, които подлежат на депортиране или експулсиране. Чужденци със заповед за експулсиране или очакващи депортиране, които не могат да бъдат идентифицирани от властите, които пречат работата на властите или при които съществува риск да се укрият, могат да бъдат задържани в този център. Настаняването в него може да продължи докато са валидни условията за задържане, но не повече от шест месеца. По изключение, като например при забавяне на документите за експулсиране/депортиране, престоят може да бъде продължен с не повече от шест месеца (общата продължителност на престоя не може да надхвърля 12 месеца). Чужденци не могат да бъдат депортирани в страни, където съществува заплаха за живота или свободата им, или са заплашени от преследване, изтезание или нечовешко или унижително отношение. Това се установява със съдебно решение, но няма специални правила относно компетентния съд и приложимите процедури. Тези лица трябва да се явяват в полицията веднъж седмично и да получат разрешително за работа на местния пазар на труда, докато се намери сигурна трета страна, в която да бъдат депортирани. Ако са налице обективни причини, които не позволяват експулсиране (като правни или технически трудности или здравословен проблем), експулсирането се отлага до отпадането на причините.

Съгласно **германското** право, по-специално чл. 53 и сл. от *Закона за пребиваването* (Aufenthaltsgesetz), чужденец може да бъде експулсиран, ако извърши

престъпление и по този начин създаде заплахата за обществената сигурност и ред. За издаването на заповед за задължително експулсиране чужденецът трябва да е осъден най-малко на три години лишаване от свобода (или кумулативни присъди общо за три години в рамките на петгодишен срок), на лишаване от свобода без пробация за престъпление по *Закона за наркотиците*, или за нарушаване на мира, или трябва да е осъден за незаконен трафик на чужденци. Чл. 54 от *Закона за пребиваването* предвижда редица случаи, когато чужденец подлежи на задължително експулсиране. Сред тях са присъда лишаване от свобода най-малко две години без пробация, продажба на наркотици, съгласувано престъпление срещу личността или собствеността, подпомагане на терористична организация и други престъпления срещу държавата. Експулсиране по преценка на съда се прилага по отношение на различни нарушения. По принцип компетентният орган има право да изгони чужденец, ако престоят му представлява заплахата за обществената сигурност и правовия ред или застрашава значими интереси на Федерална република Германия. На практика обаче условията зависят от предишния статут на пребиваване и връзката на лицето със страната. Със заповедта за експулсиране пребиването се прекратява и лицето е длъжно да напусне страната в рамките на определен срок. Това задължение е придружено от забрана за повторно влизане в страната за определен срок, която не позволява на чужденеца законно да влиза в Германия за определено време. Ако чужденецът не изпълни задължението да напусне страната, той/тя подлежи на депортиране. При планирано депортиране обаче органът, отговарящ за чужденците, е длъжен да иска разрешение от прокуратурата, която от своя страна претегля държавния интерес от експулсиране и интереса от наказателно преследване и затвор за лицето.

Времето между експулсирането и депортирането има отрицателно въздействие върху режима на изтърпяване на лишаването от свобода, най-вече по отношение на различни облекчения на режима (напр. напускане на затвора за няколко часа), които са малко вероятни или дори невъзможни.

Ако експулсиран чужденец, очакващ депортиране, вече е задържан, чл. 456а от германския *Наказателно-процесуален кодекс* предвижда възможност да се отложи изтърпяването на наказанието лишаване от свобода и той да се депортира в страната по произход. Съгласно чл. 456а прокуратурата взима решение, като отчита например изключително вредното въздействие на лишаването от свобода върху социално и културно неинтегрирани затворници, които не владеят добре немски език¹⁷⁶. В този контекст трябва да се отбележи, че чл. 456а предвижда само прекъсване на изтърпяването лишаването от свобода. Ако чужденецът се върне в Германия, изпълнението на наказанието може да продължи. Решението може да се наложи без съгласието на лишения от свобода.

¹⁷⁶ Graebisch, C. Anh § 175 StVollzG, in: J. Feest & W. Lesting (eds), StVollzG, Kommentar zum Strafvollzugsgesetz (AK-StVollzG), 6th edition, Cologne, marg. no. 34

В **Испания** административно решение (по *Закона за чужденците*) може да предхожда окончателното приключване на съдебното производство, прекъсвайки нормалния му ход. Това е възможно, когато в рамките на административно производство се установи наличието на присъда до шест години лишаване от свобода или други наказания за леки или тежки престъпления (чл. 57.7 от *Закона за чужденците*). Експулсирането може да се изпълни от правителствен орган с предварително решение на съда, т.е. заместването става в рамките на наказателния процес, а не представлява замяна на самото наказание. И *Законът за чужденците*, и *Наказателният кодекс* предвиждат експулсиране като замяна на други мерки. Съгласно чл. 57.2 от *Закона за чужденците*, чужденец, който е осъден в Испания или чужбина за престъпление, като присъдата се равнява на една година лишаване от свобода, подлежи на експулсиране, освен ако присъдата е заличена от съдебното му досие. *Наказателният кодекс* предвижда за присъди до шест години лишаване от свобода, наложени на незаконно пребиваващи чужденци, разрешението за пребиваване да се заменя с експулсиране в страните по произход (чл. 89)¹⁷⁷. По този начин решението за изпълнение официално се счита за замяна на присъдата и се разбира като алтернативна наказателна мярка, дори ако експулсирането юридически не се приема за наказание съгласно каталога на наказанията (чл. 33 от *Наказателния кодекс*).

Освен това депортирането на лице, което вече е започнало да изтърпява лишаване от свобода (новите правила на *Наказателния кодекс* позволяват съдията да разпорежи експулсиране след произнасяне на решението със съгласието на лишения от свобода), би означавало двойно наказание (към което трябва да се добави и трето, а именно забраната за влизане в страната за срок от 5 до 10 години). Това е признато и от Върховния съд в няколко негови решения (напр. № 125/2008 от 20 февруари 2008 г. или № 617/2010 от 22 юни 2010 г.), където съдът също така се съгласява с критиките, че експулсирането не отговаря на целите за рехабилитация на наказанието.

ф. Лишаване от свобода с прекъсвания/затвори от открит тип

В **България** съществуват затворнически общезития от открит тип, но те са просто затвори с по-лек режим на сигурност. Отпуск съществува като средство за поощрение при добро поведение и/или определени видове постижения. Това обаче не са алтернативни видове лишаване от свобода, а по-скоро са част от дисциплинарната практика в затвора.

В **Белгия** така нареченото „ограничено задържане“ позволява на лишения от свобода да напуска затвора през деня (за не повече от 12 часа), за да участва в обучителни програми, да работи или да посети семейството си, като лицето

¹⁷⁷ Съществуват някои изключения при присъди, свързани с незаконен трафик на работници имигранти (чл. 312) или измамна имиграция (чл. 313); този режим се прилага по изключение за граждани на Европейския съюз (http://www.congreso.es/public_oficiales/L10/CONG/BOCG/A/BOCG-10-A-66-1.PDF)

прекарва вечерта и нощта в затвора. Ограниченото задържане се разрешава само шест месеца преди датата на вероятното предсрочно освобождаване. Затворникът трябва да подаде чрез затворническата администрация писмена молба до съда за изпълнение на наказанията (*Tribunal de l'exécution des peines*). Когато дава разрешение за ограничено задържане, съдът може да наложи на правонарушителя условия, които той трябва да спазва.

Откритите затвори в **Германия** са просто с по-ниско ниво на сигурност от другите затвори, така че не могат действително да се считат за алтернатива, а по-скоро за форма на лишаване от свобода. За разлика от тях, особено що се отнася до психиатричните болници или клиниките за наркотични зависимости, съществува възможност лицето да обитава терапевтичен апартамент самостоятелно или съвместно с друго лице, докато все още е задържано. Подобна разпоредба съществува и в закона за непълнолетните, която позволява формално те да се водят в затвора, а всъщност да живеят в институция на Агенцията за младежкото благосъстояние (чл. 91, ал. 3 от *Закона за съдилищата за непълнолетни*).

В **Литва** съществува „затворническа колония от открит тип“. Лишените от свобода могат да бъдат задължени да изтърпят своето наказание в затворническа колония от открит тип, ако са осъдени за престъпление по непредпазливост или за леко умишлено престъпление. Осъдени лица, които са изтърпели наказанието си в поправителен дом и на които им остава не повече от година до предсрочно освобождаване, също могат – като се преценяват рискът от криминално поведение, поведението им по време на изтърпяването на наказанието и други обстоятелства – да бъдат преместени в затворническа колония от открит тип, където да изтърпят остатъка от наказанието си.

Осъдените в затворническа колония от открит тип: 1) биват наблюдавани, но без надзиратели; 2) могат свободно да се движат през деня в определената за това зона; 3) имат право да разполагат с пари и ценни предмети, както и да боравят с парични суми без ограничения; 4) могат да бъдат посещавани, да получават поща и пакети, неголеми вестникарски пратки, да изпращат и получават писма, да телефонират без ограничения; 5) в зависимост от възможностите за настаняване могат да живеят в близост до затворническата колония със своите семейства; 6) могат, с разрешението на затворническата администрация, да излизат без надзиратели извън колонията (но само на територията на Република Литва), ако това се налага във връзка с тяхната работа, здраве или обучение; 7) могат да посещават дома си веднъж седмично за до два дни, но не през работно време, в зависимост от конкретното наказание; 8) могат да се прибират в домовете си по време годишни ваканции, в зависимост от конкретното наказание¹⁷⁸.

¹⁷⁸ Кодекс за изпълнение на наказанията на Република Литва, чл. 90 и 91.

Центърът за социализация представлява средно училище, което предоставя „среден обем грижи“ за деца¹⁷⁹. „Среден обем грижи“ за деца може да бъде наложен в рамките на наказателно дело по отношение на деца, които са извършили престъпление или простъпка, но поради възрастта им се освобождават от наказателна отговорност, или ако им е наложена образователна мярка, т.е. настаняване в специален поправителен дом¹⁸⁰.

През 2005 г. затворническата администрация в **Испания**, изправена пред проблема с непрекъснато растящата затворническа популация (изграждането на затвори от нов тип за 1000 или 2000 лишени от свобода не е достатъчно, за да „поеме“ нарасналия брой лишени от свобода), разработи план за разширяване на отворения режим, като предвиди изграждането на 32 центъра за социална интеграция и три звена тип „Майка“. В тези центрове правонарушителите могат да изтърпяват присъдите си в отворен режим (и следователно без алтернативна наказателна мярка), но центрoвете също така имат надзорни функции по отношение на лица, на които е наложена алтернативна наказателна мярка. Поради настъпилата икономическа рецесия обаче планът не бе осъществен изцяло.

х. Други примери

В докладите за **Белгия** и **Германия** се споменават мерки за надзор като „освобождаване под наблюдение, като освобожденият трябва да е на разположение на държавен орган“ (Белгия) и „надзор на поведението“ (Германия). Последната мярка се прилага в **Германия** основно след като лишеният от свобода е изтърпял пълния размер наказание от най-малко две години лишаване от свобода или една година при сексуални престъпления, или е освободен от превъзпитателна мярка, както и в някои специални случаи. Надзорът на поведението се осъществява от федералните институции на провинциите, обикновено в сътрудничество с пробационните служби (към 2012 г. над 33 000 случая, като броят нараства). Надзорът на поведението може да трае от две до пет години и дори да бъде наложен без ограничения във времето, ако лицето не изпълни указание да се подложи на лечение или терапия за наркотична зависимост, или не изпълни въпросната мярка, на която първоначално се е съгласило. В **Белгия** тази мярка може да се наложи на правонарушители, които: а) са няколкократно осъждани (рецидивисти) или б) са извършили сексуални престъпления. Това допълнително наказание може да бъде наложено за срок от 5 до 20 години. Видно е, че и двата инструмента не са алтернатива на лишаването от свобода, тъй като те обикновено се прилагат в случаи, когато лицето или е изтърпяло изцяло наказанието, или няма възможност за „предсрочно освобождение“.

¹⁷⁹ Средният обем грижи включва задължение детето да бъде образовано и надзирано; в Центъра за социализация се предоставя образователна подкрепа и други услуги.

¹⁸⁰ Закон за минималния и среден обем грижи за деца, чл. 8.

В Литва се прилагат и други мерки:

- **Освобождаване от наказателна отговорност под парична гаранция.**

Лице, което извърши простъпка, престъпление по непредпазливост или по-леко умишлено престъпление, може да бъде освободено от наказателна отговорност въз основа на молба от лице, достойно за доверието на съда, което да поеме отговорност за нарушителя, освободен под гаранция. Гаранцията може да бъде определена с или без поръчител. Дадено лице може да бъде освободено от наказателна отговорност от съда под парична гаранция в случаите, когато: 1) за първи път извършва престъпно деяние; 2) признае напълно вината си и изрази съжаление за стореното; 3) поне частично обезщети или отстрани причинените щети или се ангажира да обезщети щетите, ако такива са причинени; 4) има основания да се счита, че лицето напълно ще компенсира или отстрани причинените щети, ще спазва закона и няма да извърши нови престъпления. Всички изброени по-горе условия трябва да бъдат изпълнени. Гарантът може да е родител на нарушителя, близък роднина или друго лице, достойно за доверието на съда. При произнасянето на решение съдът взема предвид личните качества на гаранта или естеството на работата му, както и способността му да упражнява положително въздействие върху нарушителя. Срокът на гаранцията се определя на една до три години. Платената сума се връща след изтичане срока на гаранцията, ако освободеното под гаранция лице не е извършило ново престъпление в постановения от съда срок. Гарантът има право да оттегли гаранцията. В този случай съдът, след като вземе предвид причините за оттеглянето, се произнася по отношение връщането на гаранцията, наказателната отговорност за извършеното престъпно деяние, назначаването на друг гарант или освобождаването от наказателна отговорност.

Ако лице, освободено от наказателна отговорност под гаранция, извърши нова простъпка или престъпление по непредпазливост в срока на гаранцията, съдът може да отмени решението си за освобождаване от наказателна отговорност и да съди лицето за извършените престъпления. Ако лице, освободено от наказателна отговорност под гаранция, извърши ново умишлено престъпление в срока на гаранцията, предишното решение, с което лицето се освобождава от наказателна отговорност, се обезсилва и съдът решава дали да съди лицето за извършените престъпления.

- **Освобождаване от отговорност въз основа на смекчаващи обстоятелства:**

Лице, което извърши простъпка или престъпление по непредпазливост, може да бъде освободено от наказателна отговорност с мотивирано съдебно решение в случаите, когато: 1) за първи път извършва престъпно деяние; 2) налице са най-малко две смекчаващи

обстоятелства¹⁸¹, предвидени в алинея 1 на чл. 59 от *Наказателния кодекс*;
3) няма утежняващи обстоятелства.

7.2. Обещаващи практики

Следва обзор на някои заслужаващи внимание практики, прилагани в изследваните държави.

7.2.1. Белгия

За отбелязване е, че в Белгия налагането на наказание за извършване на общественополезен труд не се отразява в свидетелството за съдимост на лицето. Този вид наказание е въведено с цел да се реши проблемът с пренаселеността на затворите и се смята, че замества краткосрочното лишаване от свобода. Полагането на труд е считано за основна цел на присъдата и не се възприема като вид отлагане изпълнението на лишаването от свобода. Заедно с произнасянето на основната присъда за полагане на общественополезен труд, съдията трябва да постанови и допълнителна присъда, която следва да бъде

¹⁸¹ Сметчаващи обстоятелства (чл. 59)

1. Следните се считат за сметчаващи обстоятелства:

- 1) извършителят е оказал подкрепа на жертвата или по друг начин активно е избягнал или се е опитал да избегне по-сериозни последици;
- 2) нарушителят е признал извършването на деяние, квалифицирано като престъпление в наказателния закон, и искрено съжалява за стореното или подпомага разкриването на престъплението или идентифицирането на участниците в него;
- 3) правонарушителят доброволно е заплатил или отстранил причинените щети;
- 4) престъпното деяние е извършено поради изключително затруднено финансово положение или отчаяна ситуация, в която се е намирало лицето;
- 5) деянието е извършено в резултат на психологическа или физическа принуда, като насилието не премахва наказателната отговорност;
- 6) извършването на деянието е повлияно от провокация или конкретно поведение от страна на жертвата;
- 7) деянието е извършено по молба на жертвата, която е в отчаяно положение;
- 8) деянието е извършено в нарушение на условията на ареста на лицето, крайна необходимост, упражняване на служебен дълг или при изпълнение на разпореждане на правоохранителен орган, в условията на промишлен или икономически риск или законен научен експеримент;
- 9) деянието е извършено при превишаване пределите на неизбежната самоотбрана, за което наказателен закон предвижда отговорност;
- 10) деянието е извършено в състояние на крайно раздразнение, причинено от незаконни действия на жертвата;
- 11) деянието е извършено от лице под ограничено запрещение;
- 12) деянието е извършено от лице под влиянието на алкохол или наркотици против волята му;
- 13) доброволен опит да отрече извършването на престъпление е неуспешен.

2. Съдът може да признае за сметчаващи и други обстоятелства, извън посочените в ал. 1 на настоящия член.

3. Когато налага наказание, съдът не взима предвид сметчаващо обстоятелство, за което законът предвижда, че съставлява *corpus delicti*.

наложена в случай на неизпълнение на основната. Тази заместваща присъда може да бъде лишаване от свобода или глоба. В случай на неизпълнение на основната присъда, прокурорът решава дали правонарушителят трябва да изтърпи (частично или изцяло) допълнителната присъда. При преценката се взема под внимание броят часове, в които правонарушителят е полагал общественополезен труд¹⁸². Възприемането на присъдата за полагане на общественополезен труд като основна търпи сериозна критика. Трябва да се отбележи също така, че някои нарушения, които преди не са били преследвани или за тях са се налагали само условни присъди (като пътните нарушения), сега се наказват с полагане на общественополезен труд. Този вид санкция принуждава нарушителят да извършва неплатена работа в свободното си време. Присъдите за общественополезен труд могат да бъдат със срок между 20 и 300 часа. Полицейските съдилища налагат присъди със срок от 20 до 45 часа, а поправителните съдилища – със срок между 46 и 300 часа. Тези присъди могат да бъдат изпълнявани само чрез полагане на труд в полза на публични дейности на държавата, общините, областите, общностите и регионите или в полза на нестопански организации, социални, научни и културни фондации¹⁸³.

Друга забележителна практика, свързана с Белгия, е наличието на институция, известна като Правни къщи (*Maisons de Justice*; Закон от 13 юни 1999 г.)¹⁸⁴. В момента съществуват 28 Правни къщи в Белгия, които са автономен отдел към Министерството на правосъдието, независими от затворната администрация. Тяхната дейност не се ограничава само до наказателните дела; те подпомагат гражданите и в други правни сфери. Въпреки огромния брой дела, с които се занимават, бюджетът на Правните къщи е три пъти по-малък от този на затворната администрация. От 2006 г. мандатът на Правните къщи е разширен, така че в обхвата на наблюдаваните от тях дейности се включват изтърпяването на наказания за полагане на общественополезен труд, електронното наблюдение, ограниченото задържане, изпълнението на условни и отложени присъди с включена пробация, условното или предсрочно освобождаване от затворите, освобождаването под надзор на постоянно разположение на държавен орган, както и налагането на наказание лишаване от свобода и освобождаването на правонарушители, страдащи от психични разстройства. Ежедневното наблюдение, осъществявано върху правонарушители, обект на горепосочените мерки, и проследяването на реализацията на тези мерки се извършват от специализирани правни асистенти. От 1999 г. този тип специалисти получават подготовка на равнище висше образование за социални работници, социални съветници,

¹⁸² Вж.: <http://www.peinedetravail.be/fr>.

¹⁸³ През годините са развити различни и смесени форми на сътрудничество между Министерството на правосъдието и нестопански организации и доставчици на социални услуги. Сключени са специални споразумения за осигуряване на публични средства.

¹⁸⁴ Със закон от 17.05.2006 г. (частично в сила от 01.02.2007 г.), в сила от 1.06.2008 г., са въведени нови принципи, включително създаването на Съдилища за изпълнение на наказанията. Някои от условията за освобождаване като частично задържане, електронно наблюдение и условно освобождаване сега се налагат и отменят от тези съдилища.

социални сестри или асистенти по психология, докато други на университетско ниво се обучават в социални науки (например за криминолози, психолози, социолози или преподаватели). Задачата на правните асистенти е да дават указания и да подпомагат правонарушителите при съблюдаването на наложените им за изпълнение мерки, както и да се отчитат пред правозащитните органи. Определените наказания се изпълняват в рамките на специален мандат, предоставен от правозащитния орган (съдия, прокурор, разследващ съдия, затворническа администрация и др.). Този мандат е изключително важен, тъй като определя вида и обема на вмешателство на правния асистент в правната сфера на правонарушителя.

Пилотният проект „Кръгове за подкрепа и отговорност“, въведен във фламандската част на Белгия, е оценен високо от Министерството на правосъдието, което препоръчва въвеждането му на национално ниво.

Медиацията „жертва – извършител“, осъществявана в затвора, е рядко прилагана мярка, най-вече като способ за помирение и не е свързана със системата за предсрочно освобождаване.

7.2.2. България

В България преобладават мерки, прилагани в границите на затворите, с цел да се намали срока на лишаването от свобода. **Доброволният труд** в затвора е описан като реална алтернатива на лишаването от свобода, тъй като води до съкращаване на присъдата. Това от своя страна мотивира лишените от свобода да извършват доброволен труд, който е от полза и за самите затвори, тъй като лишените от свобода лица извършват предимно строителни работи и почистване. Обществото също има ползи от работата на лишените от свобода, особено при предприемането на мерки за овладяване на последствията от природни бедствия, като например работа по разчистване след наводнения.

Други, заслужаващи внимание практики са **обучението**, професионалната подготовка и участието в курсове за професионална квалификация, които също водят до съкращаване на срока на лишаване от свобода. 16 часа обучение водят до намаляване на присъдата с три дни. В случаите, когато лишеният от свобода пропусне три или повече учебни часа седмично или нарушава дисциплината в класа, седмичното намаление на присъдата може да бъде отменено. Успешното явяване на срочен или годишен изпит, както и на такъв за придобиване на квалификационна степен, се приравнява на полагането на пет дни доброволен труд за всеки успешно взет изпит (с цел да се възнаградят положените усилия за подготовка). Лишените от свобода, които посещават учебни занятия, могат и да работят в учебните работилници до четири часа дневно. За тези от тях, които едновременно учат и работят, дните се събират заедно, като не могат да надхвърлят 22 дни за месец. През учебната 2013 – 2014 година съществуват седем училища и седем училищни отделения в

българската пенитенциарна система¹⁸⁵. Общият брой на лишените от свобода, посещаващи училище към септември 2013 г., е 1744 (със 102 повече от предходната година). За всеки положен изпит се полага намаление на срока на наказанието с пет дни, което поради високия брой лишени от свобода лица с ниска степен на образование създава мотивация за получаване на по-добро образование.

Поради липсата на анализ и оценка на резултатите от прилагането на пробационните мерки, пробацията и предсрочното освобождаване не се разглеждат като обещаващи практики. В допълнение може да се добави, че при сравняване на данните за пробацията и лишаването от свобода след въвеждането на пробацията през 2005 г., се забелязва разширяване на мрежата на обществен контрол чрез пробация в България (без да се намалява броя на лишените от свобода).

7.2.3. Германия

Отказът от наказателно преследване в Германия може да се изтъкне като забележителна практика. Въпреки че не представлява пряка алтернатива на лишаването от свобода, той позволява на прокуратурата и съда да предоставят на непълнолетни лица (но също и на пълнолетни) време да обмислят своето поведение. Според систематичния обзор на „Кембъл колаборейшън“ отказът от наказателно преследване е по-добър подход от формалното производство спрямо повторното извършване на престъпление. Един от проблемите във връзка с прекратяването на производството в Германия е липсата на законен способ да се оспорят решения за отказ от наказателно преследване. Макар обвиняемият официално да не е намерен за виновен, едно такова решение не е с тежестта на оправдателна присъда и не е задоволително в случаите, когато е невинен.

Друга важна стъпка в процеса на декриминализиране е обявяването на повечето пътни нарушения за административни нарушения извън обхвата на наказателния закон (през 70-те години на XX век). Само сериозни престъпления, като шофиране под силното въздействие на алкохол или наркотици или шофиране без свидетелство за управление, попадат под действието на наказателния закон. По-голяма част от нарушенията са обект на административни глоби (които не се базират на действителните доходи на лицето). За сравнение пътуването без билет в обществения транспорт все още се възприема (от съда) за престъпление. Административни нарушения съществуват и в други области.

Друга често използвана мярка за наркозависими е терапия вместо лишаване от свобода (около 11 000 случая годишно)¹⁸⁶. Тя позволява присъдата или част от

¹⁸⁵ Министерство на правосъдието, Отчет за степента на изпълнение на утвърдените политики и програми на Министерство на правосъдието за периода от 01.01.2013 г. до 31.12.2013 г., София, 2014 г.

¹⁸⁶ Körner-Patzak, *Betäubungsmittelgesetz*, 7th ed. Munich 2012, § 35 margin no. 41-2.

нея да се отложи, ако не надвишава две години и престъплението е извършено под въздействието на наркотици или в процеса на отказване от тях, или е свързано с тях (имат се предвид не само опиати). Времето, през което лицето е било подложено на терапия, се брои за изтърпяване на наказанието, независимо от изхода на лечението. Това е важна подробност, тъй като около половината от всички случаи на терапия се прекратяват предсрочно. Освен това при терапия във външни клиники, включително заместваща терапия, наказателното производство може да се прекрати или присъдата да се отложи. Основен проблем при тези терапии е, че обвиненото лице или лишеният от свобода сами трябва да уредят терапията и заплащането ѝ (чрез социално-осигурителната система). Това е трудно и може да доведе до нерешими проблеми, ако става въпрос за имигранти без осигурен статут на пребиваване. Друг проблем е, че не може да се прилага по отношение на лица с алкохолна зависимост.

От 2010 г. лица, задържани в рамките на досъдебно производство, имат право на служебен защитник, заплатен от държавата. На първото заседание, обаче, на което се решава дали да се наложи мярка за неотклонение, служебните защитници нямат право да присъстват; могат да присъстват само защитници, наети от лицето на собствени разходи. Преди изменението се назначаваше защитник след три месеца задържане под стража в рамките на досъдебното производство. Изменението бе направено в резултат на препоръка на Съвета на Европа¹⁸⁷ заради суровост на задържането под стража в рамките на досъдебното производство. Преди изменението бяха проведени пилотни изследвания, показващи, че участието на защитник на ранен етап в производството съкращава срока на задържане под стража в досъдебната фаза с 14 до 20 дни в сравнение с късното участие на защитник или отсъствието му изобщо. Не са ясни причините за това, но се предполага, че е свързано с ранното обжалване и (неофициалните) споразумения. Проектът беше оценен положително от адвокати, лишени от свобода и затворната администрация – според последната заради подобряване на „климата в затвора“. Участващите съдии и прокурори бяха по-скептични, въпреки резултатите, като някои от тях отрекоха и самите резултати, заявявайки, че качеството на защитата търпи критики. Предполага се, че причина за скептицизма на съдиите и прокурорите са нарушаването на рутината, растящият брой обжалвания и запазващите мълчание заподозрени лица¹⁸⁸.

Друга забележителна практика е животът извън институцията, но вътре в системата. От една страна затворите от открит тип в Германия са просто с по-ниско ниво на сигурност от другите затвори, така че не могат действително да се считат за алтернатива, а по-скоро за форма на лишаване от свобода. От

¹⁸⁷ Rec(2006)13, чл. 25(3), 27 септември 2006 г.

¹⁸⁸ U. Busse (2008), Frühe Strafverteidigung und Untersuchungshaft: Eine empirische Studie, Göttingen, pp. 205, 289-308.

друга страна, особено по отношение на психиатричните болници или клиниките за лечение на наркотични зависимости, съществува възможност лицето да обитава терапевтичен апартамент самостоятелно или съвместно с друго лице, докато все още е задържано. Налице са различни времеви графици и схеми за докладване. Решението е в компетенциите на управителния орган на медицинската институция. Подобни решения могат да се обжалват пред районния наказателен съд, но той разполага само с ограничени правомощия да се произнесе по решението на клиниката. Подобна разпоредба съществува и в закона за непълнолетните, която им позволява формално да се водят в затвора, а всъщност да са настанени в институция към Агенцията за младежко благосъстояние (чл. 91, ал. 3 от *Закона за съдилищата за непълнолетни*). Съществуват също модели на проекти с религиозна или педагогическа насоченост. Докато в медиите изобилстват суперлативи за тези проекти и се отчитат нулеви нива на повторни нарушения¹⁸⁹, оценката не показва, че те са по-добрата алтернатива от лишаването от свобода, нито пък доказва, че по-ниското ниво на сигурност при тези проекти има отрицателно въздействие (Криминологичен институт към Университетите в Хайделберг и Тюбинген, 2008 г.).

Малка, но любопитна германска пилотна схема на декриминализиране предлага месечни карти за градския транспорт на лица, които са в силно проблемна социална ситуация и имат предишни присъди и арести за пътуване без билет. В провинция Бремен (с около 600 000 жители) до 20 души получават специална отстъпка, като заплащат само пет евро на месец за сезонен билет – остатъкът от цената (около 25 евро) се заплаща от Министерството на правосъдието. Схемата привлича общественото внимание в цяла Германия. Идеята тръгва от пробационните служители, чиито усилия да изградят социална среда за тези хора непрекъснато се обезсмислят от нови присъди лишаване от свобода за пътуване без билет.

7.2.4. Литва

В Литва може да се отбележи намаляването на срока на лишаване от свобода поради положен труд в рамките на затвора. Правната уредба е доста обещаваща, но не се прилага на практика заради ограничения брой места за полагане на труд, както и поради липсата на разписани критерии за подбор на подходящи за целта лишени от свобода лица.

Друга обещаваща практика в Литва е планираното въвеждане на така наречените “Междинни къщи”. Те ще предлагат възможност да се изтърпи част от наказанието лишаване от свобода извън границите на затвора в помещения, предназначени за лишени от свобода жени с деца под тригодишна възраст. Помещенията ще се надзират от затворната администрация. В тези случаи лишените от свобода ще могат да се движат свободно, да си търсят работа и

¹⁸⁹ Вж. <http://www.welt.de> 5-1-2008.

т.н. При все това е спорно дали тези апартаменти могат да се считат за алтернатива на лишаването от свобода, или просто представляват друга негова форма.

7.2.5. Испания

В Испания основните проблеми, свързани с въвеждането на пробацията, изхождат от приемането ѝ за алтернатива на лишаването от свобода. Замяната на лишаване от свобода с глоба или общественополезна дейност се прилага основно към две групи правонарушения: пътни нарушения и сексуални престъпления. Тези две групи съставляват до 90 процента от случаите на замяна на наказанието (пътни нарушения – 76 %; сексуални престъпления – 14 %). Тъй като не се забелязва намаляване на затворническата популация, най-вероятно тези мерки имат за резултат разширяване мрежата на обществен контрол, но не могат бъдат алтернатива на лишаването от свобода.

Друга забележителна практика е отлагането на наказанието при престъпления, свързани с наркотици, за които се налага наказание до пет години лишаване от свобода.

ПРИЛОЖЕНИЕ: ДАННИ ЗА ПРОБАЦИЯ/ ОБЩЕСТВЕНОПОЛЕЗЕН ТРУД И ЛИШЕНИ ОТ СВОБОДА ЛИЦА

Въпреки че предприехме подход за определяне на алтернативни мерки на лишаването от свобода, различни от тези в SPACE II, данните сочат, че не съществува пряка връзка между броя на лишените от свобода лица и броя на заповедите за полагане на общественополезен труд и пробационните мерки. Нарастващият брой заповеди за полагане на общественополезен труд и наложените пробационни мерки не водят до намаляване на броя лишени от свобода лица. Изглежда по-вероятно в повечето страни броят заповеди за полагане на общественополезен труд и наложените пробационни мерки едновременно да се увеличават или да намаляват спрямо броя лица, лишени от свобода, т.е. заповедите за общественополезен труд и налагането на пробационни мерки не са алтернатива на лишаването от свобода, а по-скоро са в по-голяма или по-малко степен допълнение, насочено към различна група правонарушители, на които обичайно не би се наложила такава мярка.

**ТАБЛИЦА 2. ЛИЦА С НАЛОЖЕНА ЗАПОВЕД ЗА ПОЛАГАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНОПОЛЕЗЕН ТРУД
ИЛИ С НАЛОЖЕНАТА ПРОБАЦИЯ КЪМ 31 ДЕКЕМВРИ ЗА ВСЯКА
ОТ ПОСОЧЕНИТЕ ГОДИНИ**

Общо/на 100 000/ лишени от свобода на 100 000 души ¹⁹⁰	Белгия	България	Германия ¹⁹¹	Литва	Испания	Каталуня
2012	39,031/352/103	11,893/162/--	156,358/191/82	7,990/266/326	67,777/171/148	9,682/128/134
2011	40,606/369/101	12,055/164/151	156,440/191/85	7,136/234/310	56,111/145/148	9,767/131/140
2010	40,149/370/97	14,538/192/124	158,861/194/85	7,260/218/281	89,932/228/162	11,190/149/141
2009	25,462/237/95	13,555/178/132	148,805/182/87	6,889/206/260	199,991/509/167	10,023/134/141
2007	--/--/95	--/--/151	--/--/88	--/--/234	39,771/88/152	6,698/93/130
2001¹⁹²	7,744 ¹⁹³ /--/85	--/--/114	84,552/--/96	155 ¹⁹⁴ --/291	--/--/117	
1999	1,512 ¹⁹⁵ /--/82	--/--/132	--/--/98	19 ¹⁹⁶ --/384	--/--/114	

Източник: SPACE II

¹⁹⁰ Ниво на затворническата популация (на 100 000 жители): 2007-2012 г. според данните, събрани в рамките на инициативата, 1999 и 2001 г. според SPACE I

¹⁹¹ Отчетени са само тези лица, които са под наблюдението на професионален пробационен служител; повечето пробационни мерки се осъществяват без (професионален) пробационен служител.

¹⁹² Добавен броят на „Обществени санкции“ и „Пробация“.

¹⁹³ Допълнително 3 567 присъди за полагане на общественополезен труд поради невъзможност за заплащане на глоба.

¹⁹⁴ 155 присъди за полагане на общественополезен труд поради невъзможност за заплащане на глоба.

¹⁹⁵ Само „полагане на общественополезен труд“.

¹⁹⁶ 19 присъди за полагане на общественополезен труд поради невъзможност да се заплати глоба.

ФИГУРА 1: БРОЙ ЛИШЕНИ ОТ СВОБОДА СРЕЩУ ЛИЦА С НАЛОЖЕНА ПРОБАЦИЯ ИЛИ ПОЛАГАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНОПОЛЕЗЕН ТРУД НА 100 000 ЖИТЕЛИ

